

MPRA

Munich Personal RePEc Archive

Mean and “Third Man Argument” in the Aristotelian Theory of Exchange Values

Mariolis, Theodore

Department of Public Administration, Panteion University

4 April 2018

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/86521/>

MPRA Paper No. 86521, posted 04 May 2020 10:39 UTC

Μεσότητα και «Τρίτος Άνθρωπος» στην Αριστοτελίζουσα Θεωρία των Ανταλλακτικών Αξιών*

Θεόδωρος Μαριόλης**

1. Τα Προβλήματα

Το Βιβλίο Ε του *Ηθικά Νικομάχεια* εγείρει, έως σήμερα, εκτενείς συζητήσεις σχετικά με τη θεωρία των ανταλλακτικών αξιών. Ειδικότερα, οι συζητήσεις πυκνώνουν επί δύο προτάσεων, οι οποίες συνιστούν, ταυτοχρόνως, ανοικτά κομβικά προβλήματα στο σύνολο έργο του Αριστοτέλη για την *πόλη*.

Η κατά σειρά πρώτη πρόταση σχετίζεται με τη σύλληψη του αγοραίου λόγου ανταλλαγής των εμπορευμάτων ως *μεσότητας* μεταξύ δύο άκρων:¹

Π1. Αμοιβαιότητα/Ανταπόδοση θα υπάρξει [η ανταλλαγή εμπορευμάτων θα είναι δίκαιη], όταν θα έχει υπάρξει εξίσωση των προϊόντων, έτσι ώστε ο λόγος [το κλάσμα] του γεωργού προς τον τσαγκάρη να είναι ό,τι ο λόγος [να είναι ίσος με το λόγο] του προϊόντος του τσαγκάρη προς το προϊόν του γεωργού. (1133a-b)

Η δεύτερη πρόταση αφορά το *κοινό-εσωτερικό μέτρο* της αξίας των εμπορευμάτων. Συγκεκριμένα, δηλώνει ότι, στην πραγματικότητα («*τῆ μὲν οὖν ἀληθείᾳ*»), δεν είναι δυνατόν αυτό να υπάρχει:

Π2. Στην πραγματικότητα, βέβαια, είναι αδύνατον τόσο διαφορετικά μεταξύ τους πράγματα [εμπορεύματα, δηλαδή ανταλλασσόμενα προϊόντα ιδιωτικών και συγκεκριμένων εργασιών] να μετρηθούν με ένα κοινό μέτρο, για τους πρακτικούς όμως σκοπούς που σχετίζονται με την ανάγκη μπορεί αυτό να πραγματοποιηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό. Πρέπει λοιπόν να υπάρχει ένα είδος ενιαίας μονάδας-μέτρου, και με κοινή συμφωνία αυτός είναι και ο λόγος που λέγεται νόμισμα αυτό, πράγματι, κάνει όλα τα πράγματα σύμμετρα, αφού όλα τα πράγματα μετριούνται με το νόμισμα. (1133b)

* Οι βασικές εκδοχές των κεντρικών επιχειρημάτων του παρόντος άρθρου παρουσιάστηκαν σε εργαστήρια της Ομάδας Μελέτης Στραφαϊανών Οικονομικών στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, κατά τον Απρίλιο-Μάιο του 2014 και του 2016. Εν συνεχεία, στο 18^ο Συνέδριο των Ελλήνων Ιστορικών της Οικονομικής Σκέψης, το οποίο διεξήχθη στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 11-12 Ιουνίου 2016. Τέλος, στο Συμπόσιο: «Ο Αριστοτέλης Σήμερα: Κράτος, Δίκαιο, Οικονομία, Πολιτική», το οποίο διοργανώθηκε από το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου, στις 15 Δεκεμβρίου 2016. Για σχόλια, προτάσεις και συζητήσεις είμαι υπόχρεος στους Σταύρο Δρακόπουλο, Γρηγόρη Κόρδα, Χρήστο Μπαλόγλου, Νίκο Ροδουσάκη και Γιώργο Σώκλη.

** Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

¹ Η απόδοση των προτάσεων στα Νέα Ελληνικά βασίζεται στη μετάφραση του Καθηγητή Δημήτριου Λυπουρλή (Αριστοτέλης, 2006). Οι εντός αγκυλών παρεμβολές μου αποσκοπούν στη – για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου – διασαφήνιση ή και επαύξηση του νοήματος.

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η διαλεκτική επαναπροσέγγιση αυτών των αριστοτελικών προτάσεων, δηλαδή σε όρους θέσης-αναίρεσης-σύνθεσης, και βάσει του ακολούθου «συστήματος συντεταγμένων»:

(i). Της σύγχρονης θεωρίας των ανταλλακτικών αξιών και της κατανομής του εισοδήματος, όπως αυτή συγκροτείται, αφενός, με την καθαρή (*pure*) θεωρία της παραγωγικής εξειδίκευσης-ανταλλαγής και, αφετέρου, με την κατά Sraffa (1960) θεωρία της παραγωγής εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων.

Έναυσμα της προτεινόμενης επαναπροσέγγισης ήταν οι συμβολές του Καθηγητή Οικονομικών Giorgio Gilibert (1944-2016) στη Λογική Ιστορία της θεωρίας (-ιών) των εμπορευματικών τιμών (και, ιδίως, το λήμμα του με τίτλο «Αναγκαία Τιμή» – βλέπε Gilibert, 1998).

(ii). Του φιλοσοφικού «Επιχειρήματος του Τρίτου Ανθρώπου» (ETA). Αυτό το επιχείρημα – ουσιαστικά – συγκροτήθηκε κατά πρώτον, καίτοι όχι με αυτήν την ονομασία, από τον Πλάτωνα, στο διάλογό του *Παρμενίδης* (132a-133a), ως αυτο-κριτική (;) πλευρών της Θεωρίας του περί Ιδεών. Εν συνεχεία, αποτέλεσε ένα από τα θεμελιώδη κριτικά επιχειρήματα του Αριστοτέλη σε αυτήν την πλατωνική θεωρία, εν γένει. Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης αναφέρει το ETA στα ακόλουθα έργα του: *Περί Ιδεών*, *Όργανον* (συγκεκριμένα, στο *Περί Σοφιστικών Ελέγχων*) και *Μετά τα Φυσικά* (βλέπε, ιδίως, *A* 990b 17, *Z* 1039a 2, *M* 1079a 13). Βεβαίως, το *Περί Ιδεών* δεν έχει διασωθεί, αλλά γνωρίζουμε την ύπαρξη της σχετικής αναφοράς μέσω του Υπομνήματος του Αλέξανδρου του Αφροδισιέα στο *Μετά τα Φυσικά*, ο οποίος εκθέτει τρεις εκδοχές του ETA. Τέλος, άλλες σημαντικές αναφορές ή και πραγματεύσεις του ETA βρίσκονται στους νεοπλατωνικούς Πλωτίνο (*Εννεάς Έκτη*), Πρόκλο (*Σχόλια στον Παρμενίδη του Πλάτωνα*) και Ασκληπιό Τραλλιανό (*Υπόμνημα στο Μετά τα Φυσικά*). Κατά τον Αλέξανδρο Αφροδισιέα, η ονομασία «Τρίτος Άνθρωπος» οφείλεται στον Σοφιστή Πολύξενο Μεγαρέα. Πρέπει να διευκρινιστεί εξ αρχής, ωστόσο, ότι το ζήτημα του εάν το ETA αποτελεί όντως αποφασιστική κριτική της πλατωνικής Θεωρίας των Ιδεών ή, έστω, ορισμένων, πρώιμων εκδοχών αυτής, βρίσκεται εκτός των ορίων του παρόντος άρθρου.²

Έναυσμα για την αναζήτηση μίας επαναπροσέγγισης της **Π2** ήταν ότι θεωρούσα μη-επαρκώς ικανοποιητική την ακόλουθη απόφανση-ερμηνεία του Μαρξ ([1867] 1978, σσ. 73-74 – βλέπε και σελ. 94, υποσημείωση 33), με την οποία συντάσσονται, επίσης, όχι λίγες/οι μελετητές: Οι ιστορικοί φραγμοί της

² Η βιβλιογραφία για το ETA είναι εντυπωσιακά εκτενής, σε «βάθος και πλάτος». Κρίνουμε ότι ο/η μη-εξοικειωμένος με το ζήτημα αναγνώστης του παρόντος, τουλάχιστον, κειμένου θα βρει ως καταρχάς πιο χρήσιμες τις συμβολές των Vlastos (1954, 1969), Geach (1956) και Scaltsas (1992). Σχετικά, με το ζήτημα της πλατωνικής αυτοκριτικής και την μετά-Παρμενίδη ανέλιξη της σχετικής θεωρίας του Πλάτωνα, όπως, δηλαδή, αυτή αποτυπώνεται σε μεταγενέστερα έργα του, βλέπε τις πολύ ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Κάλφα (1995α, σσ. 132-145, και 1995β, σσ. 360-362). Μάλλον μπορεί να λεχθεί ότι η προ-Παρμενίδη θεώρηση του Πλάτωνα δηλώνεται στο παράδειγμα με το ανάκλιτρο, το οποίο εκτίθεται στην *Πολιτεία*, 597c 7-9 και δεν αφήνει περιθώριο στο ETA.

κοινωνίας, όπου ζούσε ο Αριστοτέλης, τον εμπόδισαν να εντοπίσει ως κοινό εσωτερικό μέτρο ή ουσία της αξίας των εμπορευμάτων την «ανθρώπινη εργασία γενικά». Διότι η αρχαία ελληνική κοινωνία στηριζόταν στην εργασία των δούλων και, επομένως, είχε ως φυσική βάση της την ανισότητα των ανθρώπων και, κατ' επέκταση, των εργασιών τους.

Είναι γεγονός ότι «[ο] δούλος δεν πουλούσε την εργατική [εργασιακή] του δύναμη στον δουλοκτήτη, όπως και το βόδι δεν πουλάει τις υπηρεσίες του στον αγρότη» (Μαρξ, [1849] 1984, σελ. 41). Ωστόσο, η προαναφερθείσα θεώρησή μου δεν αμβλυνόταν, αλλά μάλλον ενισχυόταν, από την – γνωστότατη – αριστοτελική δικαιολόγηση ύπαρξης του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής:

[Α]ν μπορούσε κάθε εργαλείο να επιτελεί το έργο του εκτελώντας κάποια διαταγή ή προαισθανόμενο τη διαταγή, όπως λένε ότι έκαναν τα αγάλματα του Δαιδάλου ή οι τρίποδες του Ηφαίστου, για τους οποίους λέει ο ποιητής ότι αυτομάτως εμφανίζονταν στο χώρο της συνέλευσης των θεών, και αν οι σαΐτες ύφαιναν από μόνες τους, και οι χορδές της κιθάρας έπαιζαν από μόνες τους, τότε ούτε οι αρχιτεχνίτες θα χρειάζονταν υπηρέτες ούτε οι ελεύθεροι δούλους. [...] Αν θέλετε να ντύνεστε και να διασκεδάσετε χωρίς δούλους, φτιάξτε πρώτα αυτόματους αργαλειούς και αυτόματες κιθάρες.³

Γιατί, δηλαδή, ο Αριστοτέλης να μην εντοπίσει ως κοινό μέτρο της αξίας των εμπορευμάτων την εργασία – έστω – των δούλων, γενικά; Αλλά ακόμα και εάν οι δούλοι δεν ήταν, στη συνείδηση των πολιτών, παρά «ενάρθρως ομιλούντα εργαλεία» (Μάρκος Τερέντιος Βάρρων, 1^{ος} αιώνας μ.Χ.), γιατί ο Αριστοτέλης να μην απολήξει σε μία – ας την αποκαλέσουμε – «καθαρά εργαλειακή θεωρία της αξίας»; Γνωρίζουμε ότι η διεξοδική μελέτη των ανταλλακτικών αξιών και της παραγωγής θετικού πλεονάσματος σε συστήματα παραγωγής, τα οποία χρησιμοποιούν άλλη, διαφορετική από την ανθρώπινη, εργασιακή δύναμη ή δεν χρησιμοποιούν καθόλου εργασιακή δύναμη (πλήρως αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής) είναι απολύτως δυνατή. Κατά πρώτον, σκιαγραφήθηκε από τον Torrens ([1821] 1965), εν συνεχεία, πραγματοποιήθηκε, σε σημαντικό βαθμό, από τον Dmitriev (1898) και, τέλος, δηλαδή πολλές δεκαετίες μετά, ομολογουμένως, ολοκληρώθηκε από τον Sraffa (1960, ch. 2). Σήμερα δε, καλείται «καθαρά κεφαλαιουχική θεωρία της αξίας».⁴

³ Αναφέρεται και από τον Μαρξ ([1867] 1978, σελ. 423), στο κεφάλαιο με τίτλο: «Οι Μηχανές και η Μεγάλη Βιομηχανία». Για το ίδιο θέμα, αλλά με άλλο «πρόσημο», δηλαδή αναφορικά με την αριστοτελική ειρωνεία και χιούμορ, βλέπε Τουλουμάκος (2004).

⁴ Για αναλυτικές πραγματεύσεις της συμβολής του Dmitriev και των σχέσεων Dmitriev-Sraffa, βλέπε Μαρσιόλης (2010, Δοκίμια 2-3 και 6, και 2012), καθώς και τις εκεί παρατιθέμενες πηγές.

Εν τέλει, όμως, δεδομένου ότι, όπως εξάλλου σημειώνουν τόσο ο Johnson (1939, p. 450) όσο και ο Finley (1970, p. 13), όλα τα σχετικά με την ανταλλακτική αξία παραδείγματα των *Ηθικών Νικομαχείων* δεν αναφέρονται σε δούλους αλλά σε πολίτες, μήπως ο – από «εμάς» – συνυπολογισμός της ύπαρξης «ενάρθρως ομιλούντων εργαλείων» δεν θα συνιστούσε παρά εκτροπή από το κύριο πρόβλημα; Κρίνουμε ότι έτσι έχει το πράγμα αλλά και ότι το κεντρικό επιχείρημα, το οποίο θα συγκροτήσουμε στη συνέχεια, δεν θίγεται από τη μία ή την άλλη θεώρηση.

Το υπόλοιπο του παρόντος άρθρου δομείται ως εξής: Η Ενότητα 2 πραγματεύεται την Π1. Η Ενότητα 3 πραγματεύεται την Π2. Η Ενότητα 4 εκθέτει μία λύση του ζητήματος του κοινού μέτρου της αξίας των εμπορευμάτων. Τέλος, η Ενότητα 5 είναι συμπερασματική.

2. Μεσότητα και Λόγος Ανταλλαγής

Χωρίς αμφιβολία, το αινιγματικό ή, για την ακρίβεια, ακατανόητο τμήμα της Π1 είναι το: «ο λόγος του γεωργού προς τον τσαγκάρη». Επίσης, το όλο, περί αυτήν την πρόταση, αριστοτελικό κείμενο έχει οδηγήσει αρκετούς σχολιαστές, μάλλον από τον Βοήθιο (480-525 μ.Χ.) και μετά, στο συμπέρασμα ότι, κατά τον Αριστοτέλη, ο «δίκαιος λόγος ανταλλαγής» ισούται με τον αρμονικό μέσο, *HM*, της τιμής που ζητάει ο πωλητής, p^{Π} , και εκείνης που είναι διατεθειμένος να πληρώσει ο αγοραστής, p^{Λ} ($\leq p^{\Pi}$). Διότι από τον ορισμό του αρμονικού μέσου των ως άνω δύο μεγεθών, ήτοι

$$HM(p^{\Pi}, p^{\Lambda}) \equiv 1 / \left\{ (1/2) \left[(1/p^{\Pi}) + (1/p^{\Lambda}) \right] \right\} \quad (1)$$

εξάγεται ότι

$$(p^{\Pi} - HM) / p^{\Pi} = (HM - p^{\Lambda}) / p^{\Lambda}$$

η οποία δηλώνει ότι οι ποσοστιαίες αποκλίσεις του *HM* από τα δύο άκρα, δηλαδή, από τα ύψη των τιμών p^{Π} και p^{Λ} , είναι ίσες μεταξύ τους.

Επίσης, σε συμφωνία με τους ίδιους σχολιαστές, των οποίων οι σχετικές αποφάνσεις αναπαράγονται, ως οιονεί-αυτονόητες, σε πλήθος εγχειριδίων της Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης, λέγεται ότι το κατά Αριστοτέλη δίκαιο της *διανομής* – πρέπει να – διέπεται από τον γεωμετρικό μέσο, ήτοι

$$GM(p^{\Pi}, p^{\Lambda}) \equiv \sqrt{p^{\Pi} p^{\Lambda}},$$

ενώ το δίκαιο της *διόρθωσης* – πρέπει να – διέπεται από τον αριθμητικό μέσο, ήτοι

$$AM(p^{\Pi}, p^{\Lambda}) \equiv (1/2)(p^{\Pi} + p^{\Lambda})$$

Από την εξίσωση (1) έπεται

$$HM = p^{\Pi} p^{\Lambda} / \left[(1/2)(p^{\Pi} + p^{\Lambda}) \right] = GM^2 / AM = GM(GM / AM)$$

και επειδή, όπως αποδεικνύεται, $GM \leq AM$, έπεται ότι

$$HM \leq GM \leq AM$$

Άρα, ο δίκαιος λόγος διανομής βρίσκεται μεταξύ του δίκαιου λόγου ανταλλαγής (κάτω φράγμα) και του δίκαιου λόγου διόρθωσης (άνω φράγμα).

Τα δύο ερωτήματα, τα οποία θα πραγματευθούμε ακολούθως, έχουν ως εξής:

- (i). Είναι ο *πράγματι* ισχύων λόγος ανταλλαγής των εμπορευμάτων ένας μέσος μεταξύ δύο άκρων;
- (ii). Εάν η απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα είναι θετική, τότε *ποιος* μέσος; Στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ήταν γνωστοί δέκα μέσοι ή αναλογίες,⁵ ενώ κατά τη σύγχρονη θεώρηση υπάρχουν *άπειροι* μέσοι, οι οποίοι ορίζονται-παράγονται μέσω της ακόλουθης παραμετρικής εξίσωσης:

$$M_x(p^{\Pi}, p^A) \equiv \left\{ (1/2) [(p^{\Pi})^x + (p^A)^x] \right\}^{1/x} \quad (2)$$

όπου $-\infty < x < +\infty$, $x \neq 0$, και το $M_x(\bullet)$ καλείται «γενικευμένος μέσος». Για παράδειγμα, από την εξίσωση (2) και για $x = -1$, προκύπτει ο αρμονικός μέσος, για x τείνον στο 0, προκύπτει ο γεωμετρικός μέσος, για $x = 1$, προκύπτει ο αριθμητικός μέσος, ενώ για x τείνον στο μείον άπειρο (στο συν άπειρο) προκύπτει το p^A (προκύπτει το p^{Π}).

Η πραγμάτευση αυτών των ερωτημάτων αρκεί να γίνει μέσω δύο υποδειγμάτων. Και στα δύο υποτίθεται η ύπαρξη δύο παραγωγών-δύο εμπορευμάτων. Ωστόσο, στο κατά σειρά πρώτο υπόδειγμα δεν ενέχονται αναπαραγόμενες παραγωγικές εισροές, ενώ οι παραγωγοί βρίσκονται καταρχάς σε καθεστώς *αυτάρκειας*, ο ένας ως προς τον άλλον.⁶ Οι αντιστοιχίες ανάμεσα σε αυτό το υπόδειγμα και στη μέσω του πλατωνικού λογισμού γέννηση της *Πόλης*, η οποία εκτίθεται βήμα-βήμα την *Πολιτεία* είναι, κατά την άποψή μου, εκπληκτικές (βλέπε Πλάτων, 2002, σσ. 133-147). Στο κατά σειρά δεύτερο υπόδειγμα ενέχονται αναπαραγόμενες παραγωγικές εισροές, ενώ οι παραγωγοί είναι πλήρως *εξειδικευμένοι* στην παραγωγή ενός-μοναδικού εμπορεύματος, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι έχουν *ήδη* συγκροτήσει πόλη-κοινωνία.

Κατά σειρά, λοιπόν, έχουμε:

⁵ Βλέπε, για παράδειγμα, την *Αριθμητική Εισαγωγή* (Βιβλίο Β, κεφ. 21-28) του νεοπυθαγόρειου μαθηματικού και φιλοσόφου Νικόμαχου Γερασηνού (60-120 μ.Χ.). Ωστόσο, φαίνεται ότι, από την εποχή του Πυθαγόρα έως και εκείνη του Αριστοτέλη, ήταν γνωστοί μόνο τρεις μέσοι, δηλαδή οι λεγόμενοι πυθαγόρειοι μέσοι-αναλογίες: αριθμητική, γεωμετρική και αρμονική (βλέπε, Νικόμαχος, 1992, σελ. 293).

⁶ Χάρη συντομίας, κατά την πραγμάτευση αυτού του υποδείγματος θα εκθέσουμε τα αποτελέσματα, χωρίς να δώσουμε τις αποδείξεις, οι οποίες είναι διαθέσιμες στη βιβλιογραφία (βλέπε, για παράδειγμα, Simpson, 1972, ch. 14). Ως προς τα ζητήματα που ενδιαφέρουν εδώ, η ουσία των αποτελεσμάτων διατηρείται και σε διάφορες, πιο πραγματοκρατικές, επεκτάσεις του υποδείγματος. Σημειώνεται, τέλος, ότι μετατρέπεται σε υπόδειγμα εξωτερικού εμπορίου («διεθνών ανταλλαγών»), όταν η λέξη «παραγωγός» αντικατασταθεί με τη λέξη «χώρα» (βλέπε, για παράδειγμα, Krugman και Obstfeld, 2011, κεφ. 2).

2.1. Πρώτο υπόδειγμα

Θεωρούμε δύο απομονωμένους, μεταξύ τους, παραγωγούς, A και B, κάθε ένας εκ των οποίων παράγει δύο καταναλωτικά εμπορεύματα (το 1 και το 2) μέσω άμεσης εργασίας (και μόνο).

(i). Δεδομένα: Οι συνολικές «ώρες» εργασίας των παραγωγών, L^A και L^B , οι γνησίως φθίνουσες συναρτήσεις σχετικής καταναλωτικής ζήτησης αυτών, D^A και D^B , ως προς τη σχετική τιμή των εμπορευμάτων, και, τέλος, οι τεχνικές συνθήκες παραγωγής (βλέπε Πίνακα 1), όπου το l_i^j δηλώνει τις ώρες εργασίας που ξοδεύει ο παραγωγός $j=A, B$ στην παραγωγή μίας (1) μονάδας του εμπορεύματος $i=1,2$. Άρα, το $1/l_i^j$ δηλώνει την παραγωγικότητα της εργασίας του παραγωγού j στην παραγωγή του εμπορεύματος i .

Πίνακας 1. Οι τεχνικές συνθήκες παραγωγής

	Εμπόρευμα 1	Εμπόρευμα 2
Παραγωγός A	l_1^A	l_2^A
Παραγωγός B	l_1^B	l_2^B

(ii). Υπόθεση: Ο παραγωγός A έχει συγκριτικό πλεονέκτημα – για παράδειγμα – στην παραγωγή του εμπορεύματος 1, ήτοι ισχύει: $l_1^A / l_2^A < l_1^B / l_2^B$.

(iii). Ζητούμενο: Θα συγκροτήσουν οι δύο παραγωγοί κοινωνία; Αν ναι, τότε ποιος θα είναι ο λόγος ανταλλαγής, $p^* \equiv p_1^* / p_2^*$, των εμπορευμάτων σε κατάσταση ισορροπίας;

(iv). Λύση: Υπάρχει, πράγματι, βάση για συγκρότηση κοινωνίας. Διότι, εάν οι παραγωγοί εξειδικευτούν (πλήρως ή μερικώς) βάσει του συγκριτικού πλεονεκτημάτος τους, δηλαδή ο A προφέρει στον B ποσότητες του εμπορεύματος 1 και ο B προσφέρει στον A ποσότητες του εμπορεύματος 2, τότε θα βρεθούν σε καλύτερη θέση από ό,τι στην αυτάρκεια. Δηλαδή, τουλάχιστον ένας εκ των δύο παραγωγών θα καταναλώνει μεγαλύτερες μάζες αξιών χρήσης ή, αλλιώς, θα διευρυνθούν οι καταναλωτικές δυνατότητές του.⁷

(v). Ιδιότητες Λύσης:

⁷ Όπως παρατηρεί ο Ρικάρντο ([1821] 1938, σελ. 116, υποσημείωση 1), ο καθορισμός της παραγωγικής εξειδίκευσης ή, αλλιώς, του καταμερισμού-συνδυασμού της εργασίας, από τα συγκριτικά πλεονεκτήματα παραγωγικότητας δεν ισχύει μόνο στο εξωτερικό εμπόριο: «Δύο άνθρωποι δύνανται να κατασκευάζουν και υποδήματα και πίλους, και εντούτοις ο εις υπερτερεί του άλλου εις αμφοτέρα [δηλαδή, έχει απόλυτο πλεονέκτημα και στα δύο εμπορεύματα]. Εις την κατασκευή όμως των πίων υπερτερεί του συναγωνιστού του μόνο κατά 1/5 ή 20%, ενώ εις την κατασκευή υποδημάτων κατά 1/3 ή 33%. Δεν θα ήτο λοιπόν προς το συμφέρον αμφοτέρων, ίνα ο υπερέχων τεχνίτης απασχολήται αποκλειστικώς εις την υποδηματοποιία, ο δε υστερών εις την πιλοποιίαν;». Η πολυπραγμοσύνη είναι ολέθρια για την πόλη, υποστήριξε ο Πλάτων στην *Πολιτεία*.

(α). Ο λόγος ανταλλαγής των εμπορευμάτων κατανάγκην θα βρίσκεται μεταξύ δύο άκρων, δηλαδή μεταξύ των ατομικών λόγων των παραγωγικοτήτων εργασίας:

$$l_1^A / l_2^A \leq p^* \leq l_1^B / l_2^B \quad (3)$$

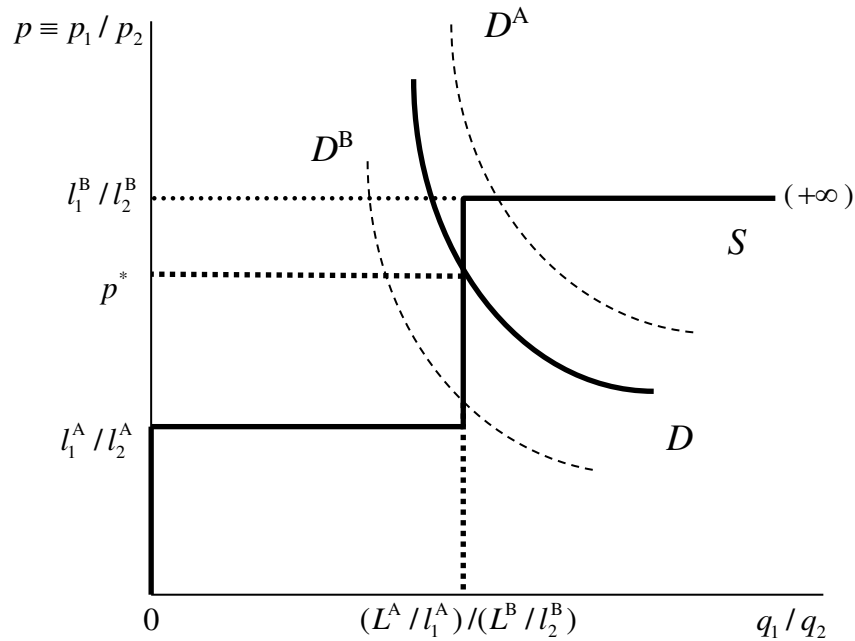
Διότι, εάν ίσχυε $p^* < l_1^A / l_2^A$, τότε κανένας δεν θα είχε λόγο να παράγει το εμπόρευμα 1, ενώ ίσχυε $l_1^B / l_2^B < p^*$, τότε κανένας δεν θα είχε λόγο να παράγει το εμπόρευμα 2. Άρα, δεν θα ήταν δυνατόν να υπάρξει κοινωνία:

Γιατί εκ δύο γιατρών δεν είναι δυνατόν να δημιουργηθεί κοινωνία, αλλά από έναν γιατρό και έναν γεωργό, και γενικώς από ανθρώπους [παραγωγούς] διαφορετικούς και όχι ίσους [μη-σύμμετρους] μεταξύ τους. (Ηθικά Νικομάχεια, E 1133a)

(β). Το ακριβές ύψος του p^* προσδιορίζεται, με όχι τόσο άμεσο ή απλό τρόπο, από την ολότητα των γνωρισμάτων της συγκροτούμενης κοινωνίας, δηλαδή από τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής, τα L^A , L^B και τις συναρτήσεις D^A , D^B . Συγκεκριμένα, βλέπε το Σχήμα 1, όπου S είναι η κοινωνική καμπύλη σχετικής προσφοράς των εμπορευμάτων, q_1/q_2 είναι ο λόγος των παραγομένων και ζητούμενων ποσοτήτων των εμπορευμάτων, και D είναι η κοινωνική καμπύλη σχετικής καταναλωτικής ζήτησης των εμπορευμάτων, η οποία βρίσκεται (όπως αποδεικνύεται) κάπου μεταξύ των δύο ατομικών καμπυλών σχετικής καταναλωτικής ζήτησης.

(γ). Η ως άνω κατάσταση ισορροπίας είναι *ευσταθής*, πράγμα που σημαίνει ότι, άπαξ και αυτή διαμορφωθεί, κανένας από τους παραγωγούς δεν έχει λόγο να την μεταβάλλει και, έτσι, είτε να επιστρέψει στο καθεστώς αυτάρκειας είτε να επιδιώξει τη σύσταση άλλου καθεστώτος ανταλλαγών, διαφορετικού από αυτό που εγκαθιδρύθηκε. Με άλλα λόγια, δηλαδή με εκείνα του Αριστοτέλη, η δημιουργηθείσα κοινωνική σχέση μεταξύ των αρχικά ανεξάρτητων μεταξύ τους παραγωγών είναι πλήρως *συνεκτική* («συμμένει»).⁸ Βεβαίως, αυτό το συμπέρασμα ισχύει *ceteris paribus*, δηλαδή αντιπαρερχόμαστε το ζήτημα της αναπόφευκτης, συν τω χρόνω, μεταστοιχείωσης κάθε *ομολόγου* συστήματος εμπορευματικής παραγωγής σε κεφαλαιοκρατικό, όπου, δηλαδή, οι εργασιακές δυνάμεις καθίστανται εμπορεύματα (Μαρξ, [1879] 1993, σσ. 52-53). Αυτή η διαδικασία συντελείται βάσει του ανταγωνισμού μεταξύ των παραγωγών, της ανάπτυξης πιστωτικών σχέσεων και της καθοριζόμενης από τον εν λόγω ανταγωνισμό κατεύθυνσης της τεχνολογικής μεταβολής.

⁸ Όταν υπάρχουν n στο πλήθος παραγωγοί, τότε η κατά τμήματα αύξουσα καμπύλη S τείνει σε μία συνεχή-γνησίως αύξουσα καμπύλη, του n τείνοντος στο συν άπειρο..

Σχήμα 1. Ο προσδιορισμός του λόγου ανταλλαγής των εμπορευμάτων

(vi). Συμπεράσματα:

(α). Όπως δηλώνει η εξίσωση (3), ο ισχύων λόγος ανταλλαγής των εμπορευμάτων είναι ένας μέσος μεταξύ δύο άκρων. Ωστόσο, τίποτε *a priori* δεν εγγυάται ότι αυτός ισούται (ή να πρέπει ισούται) με τον αρμονικό μέσο ή, έστω, με κάποιον από τους υπολοίπους εννέα μέσους, τους οποίους γνώριζε ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός. Άρα, δύναται να λεχθεί ότι ο ισχύων λόγος ανταλλαγής δίνεται από μία εξίσωση του τύπου της εξίσωσης (2), όπου η παράμετρος x καθορίζεται από όλους τους παράγοντες, οι οποίοι ενέχονται στο Σχήμα 1 και αποτελούν, ως εκ τούτου, τους «άμεσους προσδιοριστικούς παράγοντες» (*proximate determinants*) του λόγου ανταλλαγής.

(β). Καίτοι η κατάσταση ισορροπίας είναι ευσταθής (με το περιεχόμενο που προσδιορίσαμε στα προαναφερθέντα), ο ισχύων λόγος ανταλλαγής των εμπορευμάτων δεν ισούται με τις ποσότητες εργασίας, οι οποίες έχουν ξοδευτεί στην παραγωγή των εμπορευμάτων ή, αλλιώς, οι οποίες έχουν «ενσωματωθεί-αποκρυσταλλωθεί» (Marx) σε αυτά. Ωστόσο, αυτό δεν θα πρέπει να θεωρείται ως θεμελιώδης κριτική της μαρξικής θεωρίας της αξίας (ζήτημα στο οποίο – αναπόφευκτα – θα επανέλθουμε), αλλά μόνο ως απόδειξη του ασύναπτου διαφόρων δοξασιών περί «άνισης ανταλλαγής» και «μεταβιβάσεων αξίας» μεταξύ παραγωγών ή εθνικών οικονομιών (αναλυτικά, βλέπε Μαριόλης, 2015).

(γ). Στον ισχύοντα λόγο ανταλλαγής των εμπορευμάτων *κατανάγκην* συμπυκνώνεται η ολότητα των ιδιαίτερων γνωρισμάτων της κοινωνικής σχέσης, η οποία συνδέει τους παραγωγούς. Για παράδειγμα, σε έναν κόσμο, ο οποίος περιγράφεται επαρκώς από το παρόν απλουστευτικό υπόδειγμα, αυτή η

ολότητα αποτελεί σύμπλοκο των τεχνικών συνθηκών παραγωγής, των συνολικά ξοδεμένων ποσοτήτων εργασίας των παραγωγών, των συναρτήσεων σχετικής ζήτησης αυτών και, τέλος, των επιδιώξεών τους για διεύρυνση των καταναλωτικών δυνατοτήτων τους.⁹ Η εν λόγω ολότητα είναι, λοιπόν, ό,τι *επιχείρησε* να αποδώσει ο Αριστοτέλης με τον όρο «*χρεία* (ανάγκη), η οποία «συνέχει τα πάντα»:

Η ενιαία αυτή μονάδα-μέτρο [μέτρησης των ανταλλακτικών αξιών των εμπορευμάτων] είναι στην πραγματικότητα η ανάγκη, η οποία συνέχει τα πάντα: γιατί αν οι άνθρωποι δεν είχαν καμία απολύτως ανάγκη [αν οι άνθρωποι δεν χρειάζονταν ο ένας τα προϊόντα του άλλου – Δ. Λυπουρλής (Δ. Λ.)], ή αν οι ανάγκες τους δεν ήταν ίδιες, τότε ή δεν θα υπήρχε καμία συναλλαγή ή δεν θα ήταν ίδια [η συναλλαγή θα γινόταν με διαφορετικό τρόπο – Δ. Λ.] – σαν ένα είδος ανταλλάξιμου αντιπροσώπου της ανάγκης δημιουργήθηκε με κοινή συμφωνία το νόμισμα: και είναι αυτός ο λόγος που λέγεται με αυτή τη λέξη, γιατί χρωστάει την ύπαρξή του όχι στη φύση, αλλά στο νόμο, και εξαρτάται από μας να το μεταβάλλουμε ή να το αχρηστέψουμε [να του αλλάξουμε την αξία ή να το αποσύρουμε από την κυκλοφορία – Δ. Λ.]. (*Ηθικά Νικομάχεια*, E 1133a)

Ωστόσο, δεν είναι καθόλου σαφές, θεωρούμε, το εάν τόσο ο Αριστοτέλης όσο και οι – έως την εμφάνιση του Ιστορικού-Διαλεκτικού Υλισμού και, ιδίως, τη δημοσίευση του *Κεφαλαίου* – σχολιαστές του είχαν επίγνωση των ακολούθων επισημάνσεων:

[Η] τιμή δεν διαμορφώνεται σύμφωνα με τη θέληση ή τις απαιτήσεις ούτε των εμπόρων, ούτε των αγοραστών. Η διαμόρφωση της τιμής είναι ένα φαινόμενο πέρα για πέρα κοινωνικό. Είναι η συνισταμένη των θελήσεων, απαιτήσεων και, προ πάντων, των αλληλεπιδράσεων των ανθρώπων. Αυτή την αλληλεπίδραση πρέπει να την εννοούμε με την πιο πλατειά της έννοια, και σε παγκόσμια κλίμακα. Η τιμή όχι μόνο δεν είναι ο μέσος όρος, η συνισταμένη των θελήσεων και των εκτιμήσεων των ανθρώπων μίας περιορισμένης κοινωνίας (έθνους π.χ.), αλλά ούτε και των εκτιμήσεων των ανθρώπων της κοινωνίας στο σύνολό της, της παγκόσμιας δηλαδή κοινωνίας. Οι προτιμήσεις, οι εκτιμήσεις αυτές είναι κάτι προσωπικό, κάτι που αφορά τους ανθρώπους και βγαίνει μέσα από την ψυχολογία τους. Η τιμή όμως είναι κάτι που ξεπερνάει όλα τα παραπάνω κι' όχι μόνο αυτό, αλλά που επιβάλλεται, που βαραίνει στον κάθε άνθρωπο και στις

⁹ Ακριβώς το ίδιο θα ίσχυε ακόμα και αν οι αποφάσεις περί διεύρυνσης των καταναλωτικών δυνατοτήτων δεν λαμβάνονταν ατομικά αλλά συλλογικά. Επίσης, θα ίσχυε και, για παράδειγμα, σε ένα *βιώσιμο* σύστημα «συμβολικής ανταλλαγής-δώρου-αντίδωρου» à la Marcel Mauss-Georges Bataille-Jean Baudrillard ([1973] 1990, σσ. 65-78, 1976). Το τι σημαίνει «βιώσιμο», και τότε ένα σύστημα είναι τέτοιο, θα το δούμε, με πολύ συγκεκριμένο τρόπο, στη συνέχεια του παρόντος.

οποιοσδήποτε επιθυμίες του. Γίνεται κάτι ανεξάρτητο, κάτι αντικειμενικό, κάτι που, από τη στιγμή της εμφάνισής του ή, πιο σωστά, της διαμόρφωσής του, πρέπει να το λαβαίνουμε σοβαρά υπ' όψη. Είναι, με λίγα λόγια, κάτι καινούργιο που έχει μία δική του, ανεξάρτητη ύπαρξη. Ό,τι συμβαίνει με την τιμή, που από τη στιγμή της δημιουργίας της γίνεται μία ανεξάρτητη οντότητα που επιβάλλεται στους ανθρώπους και μεταβάλλεται σε ρυθμιστικό παράγοντα της ζωής τους, το ίδιο γίνεται και με τα άλλα, τα «πνευματικά» φαινόμενα, τη γλώσσα π.χ., ή την επιστήμη, την τέχνη, τη φιλοσοφία, τη θρησκεία ή την πολιτική ιδεολογία, τη μόδα ή τα έθιμα, που όλα ανεξαιρέτως είναι φαινόμενα και προϊόντα της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων και που δημιουργούνται από την αλληλεπίδραση και τη συνεχή επαφή τους.» (Μπουχάριν ([1921] χ.χ., σσ. 113-114)

2.2. Δεύτερο υπόδειγμα

Έστω «κυκλικό» σύστημα παραγωγής δύο εμπορευμάτων και δύο πλήρως εξειδικευμένων παραγωγών, όπου, δηλαδή, κάθε παραγωγός παράγει ένα-μοναδικό εμπόρευμα. Υποθέτουμε, χάρη απλούστευσης, ότι για την παραγωγή μίας (1) μονάδας του εμπορεύματος 1 (του εμπορεύματος 2), ως ακαθάριστο προϊόν, απαιτούνται a_{21} μονάδες (απαιτούνται a_{12} μονάδες) του εμπορεύματος 2 (του εμπορεύματος 1), οι οποίες φθείρονται εξολοκλήρου στη διάρκεια μίας (1) περιόδου παραγωγής. Θα μπορούσε δε να θεωρηθεί, για να μείνουμε, προς το παρόν, στον κόσμο του Αριστοτέλη, ότι οι ποσότητες a_{ij} , $i, j=1,2$, απαιτούνται ως μέσα παραγωγής ή και για την αναπαραγωγή (διατροφή) «ενάρθρως ομιλούντων εργαλείων», τα οποία έχουν, μάλιστα, την τάση να «μακρηγορούν, όταν δεν έχουν να πουν κάτι υγιές» (*Μετά τα Φυσικά*, N 1091a 8-9).

Επομένως, για τις τιμές των εμπορευμάτων μπορούμε να γράψουμε:

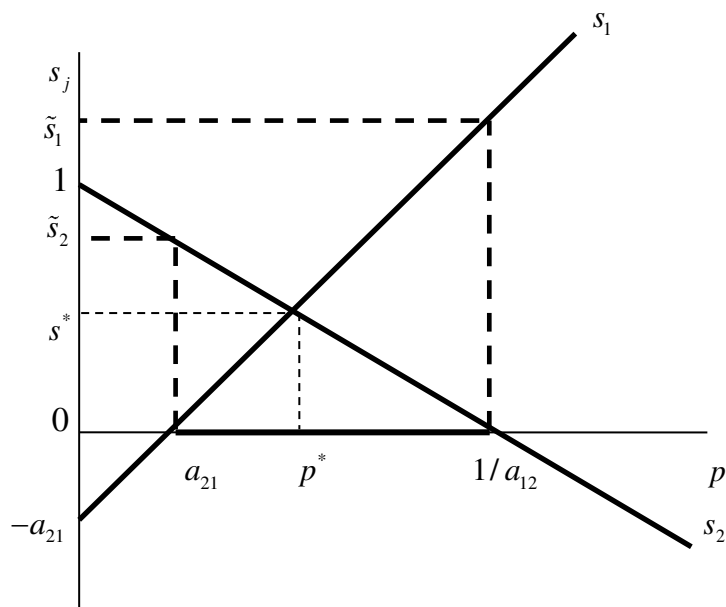
$$p_1 = p_2 a_{21} + S_1 \quad (4)$$

$$p_2 = p_1 a_{12} + S_2 \quad (5)$$

όπου S_j είναι το πλεόνασμα του παραγωγού j ανά μονάδα παραγόμενου εμπορεύματος j . Στο Σχήμα 2 απεικονίζονται τα πλεονάσματα των παραγωγών σε όρους, για παράδειγμα, του εμπορεύματος 2, ήτοι $s_j \equiv S_j / p_2$, και συναρτήσει του λόγου ανταλλαγής των εμπορευμάτων, $p \equiv p_1 / p_2$: όπως εξάγεται από τις εξισώσεις (4) και (5),

$$s_1 = p - a_{21} \quad (6)$$

$$s_2 = 1 - p a_{12} \quad (7)$$

Σχήμα 2. Τα πλεονάσματα των παραγωγών συναρτήσει του λόγου ανταλλαγής

Από τις εξισώσεις (6) και (7) έπονται τα εξής:

- (i). Η συνθήκη $a_{21}a_{12} < 1$, γνωστή στη σύγχρονη οικονομική θεωρία ως «συνθήκη βιωσιμότητας», είναι αναγκαία για την ύπαρξη θετικών πλεονασμάτων για όλους τους παραγωγούς. Το γινόμενο των τεχνικών συντελεστών $a_{21}a_{12}$ ($= a_{12}a_{21}$) ισούται με την ποσότητα του εμπορεύματος 2 (του εμπορεύματος 1), η οποία απαιτείται συνολικά, δηλαδή άμεσα και έμμεσα, για να παραχθεί μία (1) μονάδα του ίδιου αυτού εμπορεύματος ως ακαθάριστο προϊόν. Άρα, η εν λόγω συνθήκη δηλώνει ότι, για την παραγωγή μίας (1) μονάδας *κάθε* εμπορεύματος, ως ακαθάριστο προϊόν, απαιτείται συνολικά μία ποσότητα από αυτό το ίδιο εμπόρευμα, η οποία είναι μικρότερη του 1.
- (ii). Η αντίστοιχη αναγκαία και ικανή συνθήκη είναι:

$$a_{21} < p < 1/a_{12} \quad (8)$$

Άρα, για την ύπαρξη θετικών πλεονασμάτων για όλους τους παραγωγούς, πρέπει και αρκεί ο λόγος ανταλλαγής να φράσσεται μεταξύ δύο άκρων.

- (iii). Στο κάτω άκρο ισχύει:

$$s_1 = 0 \text{ και } s_2 = \tilde{s}_2 \equiv 1 - a_{21}a_{12} \quad (9)$$

Στο άνω άκρο ισχύει:

$$s_2 = 0 \text{ και } s_1 = \tilde{s}_1 \equiv (1 - a_{12}a_{21})/a_{12} = \tilde{s}_2/a_{12} \quad (10)$$

- (iv). Για $p = p^* \equiv (1 + a_{21})/(1 + a_{12})$ τα πλεονάσματα εξισώνονται:

$$s_1 = s_2 = s^* \equiv (1 - a_{21}a_{12})/(1 + a_{12}) = \tilde{s}_2/(1 + a_{12}) \quad (11)$$

Από τις εξισώσεις (9), (10) και (11) έπεται ότι

$$s^* = 1/[(1/\tilde{s}_1) + (1/\tilde{s}_2)]$$

ήτοι το s^* ισούται με το $1/2$ του *αρμονικού* μέσου των \tilde{s}_1 και \tilde{s}_2 . Ωστόσο, ο αντίστοιχος λόγος ανταλλαγής, p^* , δεν ισούται με κάποιον συνήθη μέσο όρο.

Ας υποθέσουμε, τώρα, ότι, όπως έχει προταθεί, ως λογική λύση, από ορισμένους σχολιαστές (βλέπε, για παράδειγμα, Kurz and Salvadori, 1995, p. 35), το ακατανόητο τμήμα της πρότασης **Π1** αντικαθίσταται με το εξής: «ο λόγος του κόστους παραγωγής του γεωργού προς το κόστος παραγωγής του τσαγκάρη». Σε αυτήν την περίπτωση ισχύουν οι εξισώσεις:

$$(p_2 a_{21}) / (p_1 a_{12}) = Q_2 / Q_1 \quad (12)$$

$$p_1 Q_1 = p_2 Q_2 \quad (13)$$

όπου τα Q συμβολίζουν τις ανταλλασσόμενες ποσότητες των δύο εμπορευμάτων. Η εξίσωση (12) παριστά τη νέα **Π1**, ενώ η εξίσωση (13) δηλώνει ότι οι σε χρήμα εκφρασμένες αξίες των ανταλλασσόμενων ποσοτήτων εμπορευμάτων είναι ίσες μεταξύ τους και, επομένως, ότι δεν αναπτύσσονται πιστωτικές σχέσεις μεταξύ των παραγωγών. Από αυτές τις εξισώσεις εξάγεται ότι

$$(p_2 a_{21}) / (p_1 a_{12}) = p_1 / p_2$$

ή, λύνοντας ως προς $p \equiv p_1 / p_2$ και απορρίπτοντας την αρνητική λύση ως οικονομικά μη-σημαντική,

$$p = \sqrt{a_{21}(1/a_{12})} \quad (14)$$

Άρα, ο ισχύων λόγος ανταλλαγής ισούται με το *γεωμετρικό* μέσο των δύο ακραίων λόγων ανταλλαγής (βλέπε εξίσωση (8)). Τέλος, με δεδομένη την εξίσωση (14) έπεται ότι διαμορφώνεται ένας ενιαίος λόγος πλεονάσματος, b , στο σύστημα, δηλαδή ένας ενιαίος λόγος τιμής-κόστους παραγωγής, ήτοι

$$b \equiv p_1 / (p_2 a_{21}) = p_2 / (p_1 a_{12}) = 1 / \sqrt{a_{12} a_{21}}$$

όπου

$$b > 1 \Leftrightarrow a_{12} a_{21} < 1$$

Άρα, ο ισχύων λόγος πλεονάσματος ισούται με το αντίστροφο του γεωμετρικού μέσου των τεχνικών συντελεστών.

Τώρα, εάν εγκαταλείψουμε τον κόσμο του Αριστοτέλη και θεωρήσουμε ότι το παρόν υπόδειγμα απεικονίζει ένα κεφαλαιοκρατικό σύστημα «τιμών παραγωγής», δηλαδή ένα σύστημα με διακλαδικά ενιαίο ποσοστό κέρδους, r , και με εξωγενώς δεδομένα πραγματικά ωρομίσθια ανά κλάδο παραγωγής (βλέπε Sraffa, 1960, ch. 2), τότε καταλήγουμε στα ίδια αποτελέσματα. Πράγματι, σε αυτήν την περίπτωση το σύστημα των τιμών γίνεται:

$$p_1 = p_2 a_{21} (1+r)$$

$$p_2 = p_1 a_{12} (1+r)$$

του οποίου οι οικονομικά σημαντικές λύσεις είναι

$$p = \sqrt{a_{21}(1/a_{12})}, 1+r = 1/\sqrt{a_{12}a_{21}}$$

Τα τελικά συμπεράσματα είναι, λοιπόν, ότι:

(i). Σε συστήματα με πλεονάσματα, ο προσδιορισμός των λόγων ανταλλαγής των εμπορευμάτων προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιου κανόνα κατανομής αυτών των πλεονασμάτων. Δεδομένου ενός τέτοιου κανόνα, τα ύψη των λόγων ανταλλαγής και των πλεονασμάτων «προσδιορίζονται μέσω του ίδιου μηχανισμού και ταυτοχρόνως» (Sraffa, 1960, p. 6).

(ii). Τουλάχιστον σε «κυκλικά» συστήματα, τόσο το «δίκαιο» του «ίσου λόγου πλεονάσματος» όσο και εκείνο του «ίσου κέρδους ανά μονάδα προκαταβεβλημένου κεφαλαίου», δηλαδή του διακλαδικά ενιαίου ποσοστού κέρδους συνεπάγονται γεωμετρικούς (και όχι αρμονικούς) μέσους. Καταβάλλοντας το τίμημα τεχνικών περιπλοκών, η ουσία των αποτελεσμάτων διατηρείται και σε ορισμένες, πιο πραγματοκρατικές, επεκτάσεις του παρόντος υποδείγματος (θεώρησε Kurz and Salvadori, 1995, ch. 4, Mariolis and Tsoulfidis, 2016, chs 2 and 5). Για παράδειγμα, σε ένα «κυκλικό» σύστημα n παραγωγών-εμπορευμάτων προκύπτει:

$$1/b = 1/(1+r) = \sqrt[n]{a_{12}a_{23}a_{34}\dots a_{n1}} = GM(a_{12}, a_{23}, a_{34}, \dots, a_{n1})$$

(αναλόγως για τους εμπορευματικούς λόγους ανταλλαγής, στους οποίους δεν εμμένουμε, χάρη συντομίας).

(iii). Αποδεικνύεται ότι, με αμετάβλητους τους λόγους ανταλλαγής των εμπορευμάτων, η ως άνω προσδιορισθείσα τιμή του λόγου πλεονάσματος (ή εκείνη του ποσοστού κέρδους) είναι *μέγιστη* ως προς τις ποσότητες παραγωγής των εμπορευμάτων, δηλαδή κάθε μεταβολή των ποσοτήτων παραγωγής δεν δύναται να οδηγήσει σε αύξηση αυτής της τιμής του λόγου πλεονάσματος. Αντιστρόφως, με αμετάβλητες τις ποσότητες παραγωγής των εμπορευμάτων, η ως άνω προσδιορισθείσα τιμή του λόγου πλεονάσματος (ή εκείνη του ποσοστού κέρδους) είναι *ελάχιστη* ως προς τους λόγους ανταλλαγής των εμπορευμάτων, δηλαδή κάθε μεταβολή των λόγων ανταλλαγής δεν δύναται να οδηγήσει σε μείωση αυτής της τιμής του λόγου πλεονάσματος (Bródy, 1989). Άρα, η μεσότητα δύναται θεωρηθεί ως *άριστο* σημείο (*Ηθικά Νικομάχεια, Β*).

3. «Τρίτος Άνθρωπος» και Μέτρο της Αξίας

Το ΕΤΑ υφίσταται σε διάφορες, εναλλακτικές διατυπώσεις. Ακολουθώντας, εκθέτουμε τρεις από αυτές, εκ των οποίων οι δύο πρώτες αντιστοιχούν σε εκείνες που βρίσκονται στα αρχαία κείμενα, ενώ η τελευταία είναι μάλλον πιο οικεία στον άνθρωπο της εποχής μας:

Δ1. Εάν η (κατά Πλάτωνα) «Ιδέα του Ανθρώπου» υφίσταται ξεχωριστά από τους αισθητούς ανθρώπους και, ταυτοχρόνως, το γνώρισμα του ανθρώπου

αποδίδεται και στους αισθητούς ανθρώπους και στην Ιδέα του Ανθρώπου, τότε θα υπάρχει κάποιος «*Τρίτος Άνθρωπος*», ο οποίος αναφέρεται τόσο στους αισθητούς ανθρώπους όσο και στην Ιδέα του Ανθρώπου. Θα υπάρχει, δηλαδή, μία *ανώτερη* Ιδέα Ανθρώπου. Έτσι, όμως, έπεται ότι θα υπάρχει και «*Τέταρτος Άνθρωπος*», ο οποίος αναφέρεται στον Τρίτο Άνθρωπο, στην αρχική Ιδέα του Ανθρώπου και στους αισθητούς ανθρώπους. Κατ' επέκταση, θα υπάρχει και Πέμπτος Άνθρωπος κ.ο.κ., *επ' άπειρον*.¹⁰

Δ2. Εάν (i) μία Ιδέα χαρακτηρίζει αισθητά πράγματα με ένα κοινό γνώρισμα, (ii) τα όμοια πράγματα γίνονται όμοια λόγω της συμμετοχής τους σε κάτι το ίδιο, το οποίο είναι η Ιδέα, και (iii) αυτή η Ιδέα υφίσταται ξεχωριστά από τα πράγματα που χαρακτηρίζει, τότε θα εμφανιστεί επί αυτών ο λεγόμενος «*Τρίτος Άνθρωπος*». Για παράδειγμα, τόσο επί των αισθητών ανθρώπων, όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτωνας, όσο και επί της Ιδέας του Ανθρώπου. Ο «*Τρίτος Άνθρωπος*» θα αποδίδει, δηλαδή, το γνώρισμα του ανθρώπου και στους δύο. Έτσι, όμως, θα εμφανιστεί και ο «*Τέταρτος Άνθρωπος*» κ.ο.κ., *επ' άπειρον*.

Δ3. Εάν εξηγούμε την ομοιότητα ανάμεσα σε δύο πράγματα, π_1 και π_2 , μέσω ενός τρίτου πράγματος, Π , προκύπτει το ακόλουθο ερώτημα: Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στο Π και στα π_1, π_2 ; Εάν το Π *δεν μοιάζει* με τα π_1, π_2 , τότε δεν μπορεί να εξηγήσει την ομοιότητά τους. Εάν *μοιάζει*, τότε χρειαζόμαστε ένα άλλο πράγμα, Π^* [διαφορετικό του Π], το οποίο να εξηγεί τη σχέση ανάμεσα στα π_1, π_2 και Π , κ.ο.κ., *επ' άπειρον*. (Rorty, 2008)

Ας θεωρήσουμε, για παράδειγμα, το «κυκλικό» σύστημα παραγωγής, το οποίο ήδη χρησιμοποιήσαμε. Τώρα, το εφοδιάζουμε με τις ακόλουθες δύο υποθέσεις:

(i). Οι ισχύουσες *αγοραίες* τιμές των εμπορευμάτων είναι διαμορφωμένες και, συνεπώς, εμπειρικά δεδομένες και γνωστές:

$$p_1 = \alpha \text{ [μονάδες χρήματος/μονάδα εμπορεύματος 1]}$$

$$p_2 = \beta \text{ [μονάδες χρήματος/μονάδα εμπορεύματος 2]}$$

(ii). Η εργασία είναι ετερογενής και, συγκεκριμένα, για την παραγωγή μίας (1) μονάδας του εμπορεύματος 1 απαιτούνται L_{I1} μονάδες άμεσης, ιδιωτικής και συγκεκριμένης, εργασίας είδους I , ενώ για την παραγωγή μίας (1) μονάδας του εμπορεύματος 2 απαιτούνται L_{II2} μονάδες άμεσης, ιδιωτικής και συγκεκριμένης, εργασίας είδους II (ως να λέμε, εργασίες «γεωργού και τσαγκάρη»). Επομένως, μπορούμε να γράψουμε

¹⁰ Είναι γνωστό ότι ο Αριστοτέλης θεωρούσε αβάσιμη – μάλλον – κάθε αναγωγή στο άπειρο: «*ανάγκη δη στήναι*» (*Μετά τα Φυσικά*, Α 1070a 4). Βλέπε, επίσης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Α 1094a.

$$\mathbf{A} = \begin{bmatrix} 0 & a_{12} \\ a_{21} & 0 \end{bmatrix}, \mathbf{L} = \begin{bmatrix} L_{I1} & 0 \\ 0 & L_{II2} \end{bmatrix}$$

και

$$\mathbf{V} \equiv \mathbf{VA} + \mathbf{L} \quad (15)$$

όπου \mathbf{A} είναι η μήτρα των τεχνικών συντελεστών, \mathbf{L} η μήτρα των άμεσων συντελεστών εργασίας του συστήματος, αντιστοίχως, και \mathbf{V} η μήτρα των συνολικών (άμεσων και έμμεσων) ποσοτήτων εργασιών: συγκεκριμένα, το στοιχείο V_{ij} αυτής της μήτρας είναι η ποσότητα της συνολικής εργασίας είδους $i = I, II$, η οποία απαιτείται για να παραχθεί μία (1) μονάδα του εμπορεύματος $j = 1, 2$ ως καθαρό προϊόν του συστήματος. Επιλύοντας την εξίσωση (15), ως προς \mathbf{V} , λαμβάνουμε

$$\mathbf{V} = \mathbf{L}[\mathbf{I} - \mathbf{A}]^{-1}$$

όπου \mathbf{I} είναι η 2×2 μοναδιαία μήτρα, ή, αναλυτικά,

$$\mathbf{V} = \begin{bmatrix} L_{I1}/(1-a_{12}a_{21}) & (L_{I1}a_{12})/(1-a_{12}a_{21}) \\ (L_{II2}a_{21})/(1-a_{12}a_{21}) & L_{II2}/(1-a_{12}a_{21}) \end{bmatrix} \quad (16)$$

Δεδομένου ότι ισχύει $a_{12}a_{21} < 1$ (συνθήκη βιωσιμότητας), από την εξίσωση (16) έπονται τα εξής:

(i). Εν αντιθέσει με ό,τι υποστηριζόταν από διάφορες, νεοκλασικές και μη, κριτικές της σμιθιανής-ρικαρδιανής και της μαρξικής θεωρίας της εργασιακής αξίας (για μία περιεκτική ιστορική αναδρομή, βλέπε Dmitriev, 1898, pp. 43-45), οι ποσότητες συνολικών εργασιών είναι καλώς-ορισμένα, προσδιοριζόμενα και θετικά μεγέθη.

(ii). Ειδικότερα, οι ποσότητες εργασιών, \mathbf{V}^1 , οι οποίες απαιτούνται για να παραχθεί μία (1) μονάδα του εμπορεύματος 1 ως καθαρό προϊόν του συστήματος, και οι ποσότητες εργασιών, \mathbf{V}^2 , οι οποίες απαιτούνται για να παραχθεί μία (1) μονάδα του εμπορεύματος 2 ως καθαρό προϊόν του συστήματος, απεικονίζονται στις στήλες της μήτρας \mathbf{V} , δηλαδή

$$\mathbf{V}^1 = [1/(1-a_{12}a_{21})] \begin{bmatrix} L_{I1} \\ L_{II2}a_{21} \end{bmatrix}, \mathbf{V}^2 = [1/(1-a_{12}a_{21})] \begin{bmatrix} L_{I1}a_{12} \\ L_{II2} \end{bmatrix} \quad (17)$$

(iii). Η τάξη (*rank*) της μήτρας \mathbf{V} ισούται με 2, ήτοι οι γραμμές-στήλες της είναι γραμμικώς ανεξάρτητες μεταξύ τους, και, άρα, οι εν λόγω ποσότητες εργασιών είναι μη-σύμμετρα μεγέθη:

$$\text{rank}[\mathbf{V}] = 2 \rightarrow \nexists c: \mathbf{V}^1 = c\mathbf{V}^2 \quad (18)$$

Έστω, τώρα, ο ακόλουθος – υποθετικός – συλλογισμός:

Κάθε μία (1) μονάδα του εμπορεύματος 1 ανταλλάσσεται με α/β μονάδες του εμπορεύματος 2, και κάθε μία (1) μονάδα του εμπορεύματος 2 ανταλλάσσεται με β/α μονάδες του εμπορεύματος 1, *διότι* συνιστούν

διαφορετικές εκφράσεις-μορφές ομοιογενούς και ίσης ποσότητας «ανθρώπινης εργασίας». Αυτή η ποσότητα «ανθρώπινης εργασίας» δεν δύναται παρά να είναι *ανθρώπινη εργασία γενικά* ή, αλλιώς, το *tertium comparationis* («κοινό τρίτο») των δύο εμπορευμάτων. Δεν είναι, δηλαδή, ούτε οι εργασίες, οι οποίες ξοδεύτηκαν στην παραγωγή του εμπορεύματος 1, ούτε οι εργασίες, οι οποίες ξοδεύτηκαν την παραγωγή του εμπορεύματος 2. Διότι, εκείνες οι εργασίες είναι μη-σύμμετρες, από κάθε άποψη: (i) καθαυτές, ήτοι δεν πρόκειται για μονόμετρα μεγέθη αλλά για διανυσματικά (εξίσωση (17)), αλλά και (ii) μεταξύ τους, ήτοι τα διανύσματα των εργασιών είναι μη-συγγραμμικά (πρόταση (18)). Άρα, το κοινό μέτρο της αξίας-ισοδυναμίας των εμπορευμάτων είναι η ανθρώπινη εργασία γενικά, η οποία και αποτελεί την *ουσία* τους.¹¹

Η ενεχόμενη στον προηγούμενο συλλογισμό έννοια «ανθρώπινη εργασία γενικά» μάλλον είναι μία πλατωνική Ιδέα της Εργασίας και, δεδομένου του ΕΤΑ, ο Αριστοτέλης θα συναντούσε μεγάλες δυσκολίες στο να τον αποδεχθεί. Επομένως, δύναται να θεωρηθεί ότι το τελικό συμπέρασμα του Αριστοτέλη, όπως αυτό συνοψίζεται στην Π2, βρίσκεται σε αντιστοιχία με ένα από τα θεμελιώδη επιχειρήματά του έναντι της πλατωνικής Θεωρίας των Ιδεών. Κατ' επέκταση, η απόφαση-ερμηνεία του Marx, περί «ιστορικών φραγμών» κατά την αριστοτελική αναζήτηση της ουσίας της αξίας, καθίσταται από μη-αυταπόδεικτη έως μη-πλήρης.

4. Κοινωνική και Αφηρημένη Εργασία

Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, παραμένει σε εκκρεμότητα το ζήτημα της ύπαρξης κοινού μέτρου της αξίας των εμπορευμάτων. Έχουμε υποστηρίξει αναλυτικά αλλού (Mariolis, 2006, Μαριόλης, 2010, Δοκίμιο 7), ότι το ζήτημα επιλύεται ως εξής: Μέσω της οριζόμενης από τον ισχύοντα στην αγορά λόγο ανταλλαγής $p_1/p_2 = \alpha/\beta$, οι ποσότητες εργασιών, οι οποίες έχουν «ενσωματωθεί» σε μία (1) μονάδα του εμπορεύματος 1, εξομοιώνονται με τις ποσότητες εργασιών, οι οποίες έχουν «ενσωματωθεί» σε α/β μονάδες του εμπορεύματος 2. Έτσι, μεταστοιχειώνονται σε ίσες ποσότητες μίας εργασίας «νέου» είδους: της *κοινωνικής και αφηρημένης εργασίας* (ΚΑΕ).¹² Συνιστούν, δηλαδή, γ μονάδες ΚΑΕ, όπου γ είναι ένας οποιοσδήποτε, αυθαίρετος, θετικός πραγματικός αριθμός.

¹¹ Η έννοια «κοινό τρίτο» χρησιμοποιείται, συχνά, από τον Marx. Στο Παράρτημα του παρόντος άρθρου αναλύεται εκτενές και ιδιαίτερος χαρακτηριστικό απόσπασμα από το Μαξ ([1865] 1981, σσ. 50-52).

¹² Δεδομένου ότι η ανταλλαγή των εμπορευμάτων προϋποθέτει την παραγωγή τους, και η παραγωγή τους προϋποθέτει ανταλλαγή, η οποία έλαβε χώρα σε προγενέστερη χρονική στιγμή, δεν εννοούμε ένα νέο είδος από χρονική άποψη αλλά – μόνο – από λογική άποψη. Για αυτό τοποθετήσαμε εντός εισαγωγικών τη λέξη: νέο.

Έπεται, λοιπόν, ότι η αξία μίας (1) μονάδας του εμπορεύματος 1 είναι γ μονάδες ΚΑΕ, και η αξία μίας (1) μονάδας του εμπορεύματος 2 είναι $(\beta/\alpha)\gamma$ μονάδες ΚΑΕ. Άρα, ο λόγος των μοναδιαίων αξιών των εμπορευμάτων:

(i) προσδιορίζεται από τον ισχύοντα στην αγορά λόγο ανταλλαγής των εμπορευμάτων, και, ειδικότερα,

(ii) ισούται με αυτόν, ήτοι

$$\{\alpha/\beta \rightarrow \gamma/[(\beta/\alpha)\gamma]\} \text{ και } \{\gamma/[(\beta/\alpha)\gamma] = \alpha/\beta\}$$

Ωστόσο, η ως άνω αυθαίρετη από την/τον παρατηρητή επιλογή, δηλαδή, των γ μονάδων ΚΑΕ, είναι περιττή και χωρίς νόημα πράξη, διότι αυτή η πράξη έχει «ήδη» επιτελεστεί εντός της ίδιας της παρατηρούμενης πραγματικότητας, την οποία εκείνος επιχειρεί να κατανοήσει μέσω των εννοιών «αξία και ΚΑΕ». Σε αυτήν την «είναι-εδώ» πραγματικότητα, λοιπόν, η ανταλλαγή μεσολαβείται από το χρήμα και, άρα, το χρήμα αποτελεί το μέτρο της αξίας, και η μονάδα του χρήματος αποτελεί τη μονάδα μέτρησης της ΚΑΕ.

Βεβαίως, δεν είναι το χρήμα εκείνο που μεταστοιχειώνει τα μη-σύμμετρα προϊόντα των διαφόρων, ιδιωτικών και συγκεκριμένων, εργασιών σε σύμμετρα μεγέθη. Το ακριβώς αντίστροφο συντελείται: ανταλασσόμενα σε αναλογίες, οι οποίες εκφράζουν την ολότητα των γνωρισμάτων της συσταθείσας κοινωνίας, τα εμπορεύματα καθίστανται σύμμετρα και, έτσι, μπορούν να μετρηθούν σε όρους κάποιου ομοιογενούς αντικειμένου.¹³ Κατά αυτόν τον τρόπο, το εν λόγω αντικείμενο μεταστοιχειώνεται σε κοινό μέτρο της αξίας των εμπορευμάτων ή, αλλιώς, χρήμα.

Το χρήμα όχι μόνο δεν είναι κατανάγκη εμπόρευμα αλλά ούτε καν υλικό αντικείμενο. Στα ύστερα εθνικά κεφαλαιοκρατικά συστήματα είναι υλικό αντικείμενο αλλά όχι εμπόρευμα. Στο αντίστοιχο διεθνικό σύστημα δεν είναι ούτε εμπόρευμα ούτε υλικό αντικείμενο, αλλά υφίσταται ιδεατά και μόνο μέσω των αγοραίων συναλλαγματικών ισοτιμιών, διά των οποίων οι εθνικές αφηρημένες εργασίες μεταστοιχειώνονται σε διεθνική αφηρημένη εργασία.¹⁴

¹³ Για παράδειγμα, στην κατάσταση ισορροπίας, η οποία απεικονίζεται στο Σχήμα 1 του παρόντος, είναι απολύτως δυνατόν ένα και το αυτό εμπόρευμα να παράγεται και από τους δύο παραγωγούς (αυτό συμβαίνει όταν η κοινωνική καμπύλη σχετικής ζήτησης, D , τέμνεται με την κοινωνική καμπύλη σχετικής προσφοράς, S , σε ένα από τα δύο οριζόντια τμήματα της τελευταίας). Σε αυτήν την περίπτωση (η οποία έχει πλήθος εμπειρικών αντιστοιχιών), μέσω της ανταλλαγής δεν καθίστανται σύμμετρα μόνο τα διάφορα εμπορεύματα, αλλά και οι επιμέρους μονάδες ενός και του αυτού εμπορεύματος, οι οποίες είναι μη-σύμμετρες, ακριβώς επειδή παράγονται υπό διαφορετικές τεχνικές συνθήκες.

¹⁴ Κάιτοι με αμφιταλαντεύσεις ή, ακόμα, αντιφάσεις, η έννοια: «ΚΑΕ» εισάγεται κατά πρώτον από τον Marx (όπως θα δούμε στη συνέχεια του παρόντος). Αναπτύχθηκε περαιτέρω από τον Rubin ([1928] 1972) και άλλους σοβιετικούς οικονομολόγους και φιλοσόφους (βλέπε, επίσης, την επαρκώς ενδιαφέρουσα έκδοση του Πολιτικού Γραφείου του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, 2005). Για μία σύγχρονη, εκτενή και τυπολογική, ανάλυση του ζητήματος της ΚΑΕ-αξίας-χρήματος, παραπέμπουμε στην πρωτοπόρα συμβολή του Krause ([1979] 1982, 1980). Οι διαφορές μας ως προς την τελευταία σχετίζονται με επιμέρους θέματα, όπως με την επιλογή της μονάδας μέτρησης της ΚΑΕ, και με πτυχές του τρόπου πραγμάτευσης της ετερογενούς εργασίας (βλέπε Μαριόλης, 2010, σελ. 203-

Εν κατακλείδι, σε κάθε ανεπτυγμένο σύστημα εμπορευματικής παραγωγής:

(i). Η αξία κατανάγκην εμφανίζεται και ισχύει – μόνο – ως τιμή. Αντιστρόφως, οι τιμές, δηλαδή οι ανταλλακτικές αξίες, είναι οι αναγκαίες και ισχύουσες μορφές εμφάνισης των εμπορευματικών αξιών.

(ii). Η ΚΑΕ, η οποία αποτελεί την ουσία της αξίας, είναι το μοναδικό έχον οικονομική-κοινωνική σημασία είδος εργασίας, και κατανάγκην εμφανίζεται και ισχύει – μόνο – ως χρήμα. Αυτό το είδος εργασίας προκύπτει από την αμοιβαία σύμφυση και την – επακόλουθη – μεταστοιχείωση ιδιωτικών και συγκεκριμένων εργασιών, διαδικασίες οι οποίες συντελούνται μέσω της ανταλλαγής εμπορευμάτων.

(iii). Η σχέση την οποία συνάπτουν, στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού-συνδυασμού της εργασίας, οι επιμέρους παραγωγοί, και διαμέσου της οποίας συγκροτούνται σε κοινωνία, συνιστά το περιεχόμενο της αξίας.

(iv). Άρα, καίτοι η αξία έχει, στην πραγματικότητα, ως περιεχόμενο τη θεμελιώδη σχέση της συγκροτηθείσας κοινωνίας, αυτή εμφανίζεται, ωστόσο, ως αναλογίες ανταλλαγής εμπορευμάτων και στις σχέσεις αυτών με το χρήμα, δηλαδή ως σχέση ισοδυναμίας μεταξύ πραγμάτων, και, επομένως, «πραγμοποιείται» (Λούκατς, 1923). Όπως στις επονομαζόμενες πρωτόγονες κοινωνίες οι άνθρωποι προσέδιδαν υπερφυσικές ιδιότητες σε αντικείμενα, τα οποία έφτιαχναν ή όριζαν οι ίδιοι («θηρησκευτικός φετιχισμός»), έτσι και στις κοινωνίες εμπορευματικής παραγωγής, τα προϊόντα της εργασίας των ανθρώπων και το «χρήμα», αποκτούν ιδιότητες, οι οποίες εμφανίζονται, στη συνείδηση των ανθρώπων, ως οιονεί-φυσικές ιδιότητές τους και όχι ως ό,τι αυτές πράγματι είναι, δηλαδή ως ιδιότητες απορρέουσες από τη σχέση μεταξύ ανθρώπων και, κατά συνέπεια, «φετιχοποιούνται» (Μαρξ, [1867] 1978, σσ. 84-97).

(v). Κατανάγκην εμφανίζεται ορισμένη «νομική μορφή ή Δίκαιο»:

Σε μία κοινωνία όπου υπάρχει το χρήμα, στην οποία κατά συνέπεια η ιδιωτική κατ' άτομο εργασία δεν γίνεται κοινωνική παρά μόνο με τη διαμεσολάβηση του γενικού ισοδυνάμου [του χρήματος] είναι πλέον δοσμένοι οι όροι της νομικής μορφής με όλες τις αντιθέσεις της ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, στο υποκειμενικό και το αντικειμενικό στοιχείο (σελ. 53). [...] [Τ]η στιγμή που το προϊόν της εργασίας αποκτά τις ιδιότητες του εμπορεύματος και γίνεται φορέας αξίας, ο άνθρωπος καθίσταται υποκείμενο δικαίου και φορέας ενός δικαίου (σελ. 118). [...] Οι

204). Τέλος, παραβλέποντας όχι λίγα προβληματικά σημεία, κρίνουμε ως διακριτά σημαντικές και γόνιμες ορισμένες από τις αναλύσεις της ΚΑΕ, οι οποίες αναπτύσσονται στα Afanasyev (1983, pp. 382-393) και Afanasyev et al. (1986).

σχέσεις των ανθρώπων στην παραγωγική διαδικασία αποκτούν έτσι, σε κάποιο στάδιο ανάπτυξης, διπλά αιγιματική μορφή. Εμφανίζονται από τη μία σαν σχέσεις μεταξύ πραγμάτων (εμπορευμάτων) και από την άλλη σαν βουλητικές σχέσεις μεταξύ μονάδων αμοιβαία ανεξάρτητων και ίσων (τα υποκείμενα δικαίου). Πλάι στη μυστικιστική ιδιότητα της αξίας προβάλλεται κάτι εξίσου αιγιματικό: το δίκαιο (σελ. 123). [...] Κάθε άνθρωπος έγινε άνθρωπος γενικά: κάθε εργασία έγινε χρήσιμη κοινωνική εργασία γενικά, κάθε υποκείμενο έγινε αφηρημένο υποκείμενο δικαίου. Ταυτόχρονα, ο κανόνας αποκτά επίσης την πλήρη νομική μορφή του γενικού αφηρημένου νόμου (σελ. 126). (Πασουκάνις, [1924] 1977 – βλέπε και Μαρξ, [1879] 1993, σσ. 45-46)

(vi). Στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, όπου οι εργασιακές δυνάμεις καθίστανται εμπορεύματα, οι εργασίες μεταστοιχειώνονται σε χρηματικό κεφάλαιο: οι άμεσες εργασίες μεταστοιχειώνονται σε κεφάλαιο για μισθούς και οι έμμεσες εργασίες μεταστοιχειώνονται σε κεφάλαιο για μέσα παραγωγής. Έτσι, πράγμα το οποίο συχνά παραβλέπεται, στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα αντιστοιχεί, πρωτίστως και ιδιαίτερος, ο φετιχισμός του *χρηματικού κεφαλαίου* και όχι εκείνος του εμπορεύματος. Ο φετιχισμός του χρηματικού κεφαλαίου φτάνει δε στο ανώτατο όριο του μάλλον στην περίπτωση του πιστωτικού κεφαλαίου, όπου το χρηματικό κεφάλαιο εμφανίζεται ως αποδίδον εισόδημα (τον τόκο) μέσω – κάποιας αιγιματικής – διαδικασίας διευρυμένης αυτο-αναπαραγωγής του.¹⁵

Τέλος, όσον αφορά τις θέσεις του ιδίου του Μαρξ για το μέτρο-ουσία της αξίας, πρέπει να υπογραμμίζεται ότι υφίσταται μία εκδοχή αυτών, η οποία βρίσκεται, αφενός, σε συμφωνία με ό,τι εκθέσαμε στα αμέσως προηγούμενα, και, αφετέρου, σε αντίφαση με άλλες διατυπώσεις και αναλύσεις του. Αυτή η εκδοχή έχει ως εξής:

[Ο]ι άνθρωποι δεν συσχετίζονται μεταξύ τους τα προϊόντα της εργασίας τους σαν αξίες επειδή τα πράγματα αυτά χρησιμεύουν για αυτούς σαν απλά εμπράγματα περιβλήματα ομοειδούς ανθρώπινης εργασίας. Αντίστροφα. Εξισώνοντας στην ανταλλαγή το ένα με το άλλο τα διαφορετικά προϊόντα τους σαν αξίες, εξισώνουν μεταξύ τους τις διάφορες εργασίες τους σαν ανθρώπινη εργασία. Δεν το ξέρουν αυτό μα το κάνουν. Έτσι λοιπόν, δεν

¹⁵ Λαμβάνοντας υπόψη και ορισμένες από τις λεγόμενες ανθρωπολογικές μελέτες (όπως του Bronislaw Malinowski αλλά και του Claude Lévi-Strauss), θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι, κατά την άποψή μας, ένα από τα πλέον σημαντικά ζητήματα είναι το εάν σε *κάθε* τρόπο παραγωγής, δηλαδή τόσο σε αυτούς που υπήρξαν όσο και εκείνους που θα υπάρξουν, κατανάγκη προσιδιάζει ένας, ορισμένος κάθε φορά, «φετιχισμός»: ως προς την «πηγή», το χαρακτήρα, τις σφαίρες επενέργειας και τις εγγενείς δυνατότητες υπέρβασής του. Στα εγχειρίδια του Ινστιτούτου Οικονομίας ([1954] 1961, σσ. 514-515, κεφ. 31 και κεφ. 39) και του Ινστιτούτου Φιλοσοφίας ([1960] 1961, σσ. 586-592) της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ εντοπίζονται ορισμένες ενδιαφέρουσες υποδείξεις και νύξεις.

είναι γραμμένο στο κούτελο της αξίας τι πράγμα είναι. Η αξία αντίθετα μετατρέπει κάθε προϊόν της εργασίας σε κοινωνικό ιερογλυφικό. Αργότερα οι άνθρωποι προσπαθούν να αποκρυπτογραφήσουν το νόημα του ιερογλυφικού και να ανακαλύψουν το μυστικό του δικού τους κοινωνικού προϊόντος, γιατί ο καθορισμός των αντικειμένων χρήσης σαν αξίες είναι δικό τους κοινωνικό προϊόν, όπως λ.χ. η γλώσσα. (Μαρξ, [1867] 1978, σελ. 87)

Στο εγχειρίδιο του Ινστιτούτου Οικονομίας της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ ([1954] 1961) διαβάζουμε, σε αντίφαση με άλλες διατυπώσεις και αναλύσεις που περιέχονται στο ίδιο αυτό εγχειρίδιο, τα εξής:

Η αφηρημένη εργασία που σχηματίζει την αξία του εμπορεύματος αποτελεί ιστορική κατηγορία που χαρακτηρίζει μόνο την εμπορευματική οικονομία. [...] Ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας φανερώνεται μόνο στην αγορά με την εξίσωση του ενός εμπορεύματος προς το άλλο και η εξίσωση αυτή γίνεται μέσω της αναγωγής των συγκεκριμένων ειδών εργασίας σε αφηρημένη εργασία, που σχηματίζει την αξία του εμπορεύματος. Το προτσές αυτό συντελείται αυθόρμητα, θα έλεγε κανείς πίσω από τις πλάτες των εμπορευματοπαραγωγών. (σελ. 86)

Και – σαν να λέμε – στο χρονικό «ενδιάμεσο» των δύο, ο Engels, σε ένα έργο του, το οποίο είχε συζητήσει αναλυτικά με τον Marx, επεσήμανε:

Όταν, λοιπόν, λέω ότι ένα εμπόρευμα έχει αυτήν την καθορισμένη αξία εννοώ: [...] ότι [...] είναι προϊόν κοινωνικής εργασίας και, μάλιστα, μίας καθορισμένης ποσότητας τέτοιας εργασίας, η οποία διαπιστώνεται με κοινωνικό τρόπο, διά μέσου της ανταλλαγής (Engels [1877] 1947, Part III, ch. 4).

5. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Φαίνεται ότι κάθε τέχνη και φιλοσοφία βρέθηκε πολλές φορές στο άνω όριο των δυνατοτήτων της και εν συνεχεία εφθάρη. Αυτές οι πανάρχαιες δοξασίες περισώθηκαν, έως σήμερα, ωσάν λείψανα προγόνων [και] μέχρις αυτού του βαθμού μόνο είναι προφανείς για εμάς. (*Μετά τα Φυσικά, Α*)

Η κριτική πραγμάτευση ανοικτών κομβικών προβλημάτων, τα οποία ενέχονται στο Βιβλίο Ε του *Ηθικά Νικόμαχεια* και σχετίζονται με τη θεωρία των ανταλλακτικών αξιών και της αξίας, κατέληξε στα εξής συμπεράσματα:

(i). Η αριστοτελική προσέγγιση των αγοραίων λόγων ανταλλαγής των εμπορευμάτων ως μεσοτήτων, και της μεσότητας ως αρίστου σημείου, δεν είναι πλήρως άγονη.

Η περαιτέρω έρευνα θα πρέπει να εξαντλήσει τα όρια χρησιμότητας αυτής της προσέγγισης και, περαιτέρω, να εξετάσει κατά πόσο αυτή είναι επεκτάσιμη στην περίπτωση των περισσότερο πραγματοκρατικών συστημάτων παγίου κεφαλαίου και συμπαραγωγής εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων.

(ii). Εάν ο Αριστοτέλης κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η «εργασία γενικά» είναι το κοινό μέτρο-ουσία της αξίας των εμπορευμάτων, τότε μάλλον θα ερχόταν σε αντίφαση με το «Επιχείρημα του Τρίτου Ανθρώπου», το οποίο αποτελεί ένα από τα θεμέλια της κριτικής του στην πλατωνική Θεωρία των Ιδεών, εν γένει.

Η περαιτέρω έρευνα, και των αριστοτελικών κειμένων στο σύνολό τους, μάλλον θα προσδιορίσει οριστικά το βαθμό ευστάθειας αυτής της ερμηνείας, καθώς και τη διασταλτική κριτική σημασία της για διάφορες, ύστερες θεωρίες της αξίας. Σε αυτές περιλαμβάνονται, πρωτίστως, εκείνες οι εκδοχές της νεοκλασικής ή και αυστριακής θεωρίας, κατά τις οποίες κοινό μέτρο της αξίας είναι το «όφελος», και εκείνη η αταβιστική, σμιθιανή-ρικαρδιανή, πτύχωση της – λεγομένης – μαρξιστικής θεωρίας, η οποία όχι μόνο συλλαμβάνει αλλά και προσδιορίζει ποσοτικά, κάτω από σωρείτες εξωπραγματικών υποθέσεων, την αξία ως «ενσωματωμένη εργασία».

Εν αντιθέσει, η κατά πρότον εισαχθείσα από τον Marx έννοια «κοινωνική και αφηρημένη εργασία» εμφανίζεται ως το κλειδί για την αποκωδικοποίηση του κοινωνικού ιερογλυφικού της αξίας και την ανάπτυξη της γενικής θεωρίας των συστημάτων εμπορευματικής παραγωγής, στα οποία κατανάγκην υπάγεται το σοσιαλιστικό σύστημα, όπως αυτό γεννιέται μέσα από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και όχι από το κεφάλι του Δία, πάλλοντας την κόκκινη σημαία του.

Παράρτημα: Αξία, *Tertium Comparationis* και Εμβαδόν

Το ακόλουθο απόσπασμα προέρχεται από ένα εκλαϊκευτικό, όπως συνήθως λέγεται, έργο του Marx, δηλαδή από την έντυπη μορφή διάλεξής του με τίτλο: *Αξία, Τιμή, Κέρδος*. Η διάλεξη πραγματοποιήθηκε σε δύο συνεδριάσεις του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς Ενώσεως των Εργατών, στις 20 και στις 27 Ιουνίου 1865, δημοσιεύτηκε το 1898, και αποτελεί αριστοτεχνική επιτομή και εφαρμογή του θεμελιακών προτάσεων του *Κεφαλαίου* (ο πρώτος τόμος του οποίου δημοσιεύτηκε δύο χρόνια μετά, το 1867). Και στα δύο αυτά έργα, ο Marx έχει λάβει υπόψη τις κριτικές επισημάνσεις του Bailey (1825) στη ρικαρδιανή εργασιακή θεωρία της αξίας, με τις οποίες έχει, εξάλλου, καταπιαστεί αναλυτικά στον 3ο τόμο του *Θεωρίες για την Υπεραξία* (Μαρξ,

[1862-1863] 1985, σσ. 143-194). Το τελευταίο είναι, ωστόσο, ένα δύσβατο κείμενο, ενώ το απόσπασμα που παραθέτουμε μάλλον όχι:

[Τ]ι είναι η αξία ενός εμπορεύματος; Με τι τρόπο καθορίζεται; Με μια πρώτη ματιά θα μπορούσε να φανεί πως η αξία είναι κάτι το ολότελα *σχετικό* και πως δεν μπορεί να καθοριστεί χωρίς να εξεταστεί ένα εμπόρευμα στις σχέσεις του με όλα τα άλλα εμπορεύματα. Πραγματικά, όταν μιλάμε για την αξία, για την ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος, εννοούμε τις ανάλογες ποσότητες που σύμφωνα μ' αυτές ανταλλάσσεται με όλα τα άλλα εμπορεύματα. Μα τότε γεννιέται το ερώτημα: με τι τρόπο ρυθμίζονται οι αναλογίες που σύμφωνα μ' αυτές ανταλλάσσονται αμοιβαία τα εμπορεύματα; [...] [Ο]ταν λέω πως ένα κουώρτερ στάρι ανταλλάσσεται σε μια ορισμένη αναλογία με σίδηρο, ή πως η αξία ενός κουώρτερ στάρι εκφράζεται σε ένα ορισμένο ποσό από σίδηρο, λέω πως η αξία του σταριού και το ισοδύναμό της σε σίδηρο είναι ίσα με κάποιο *τρίτο πράγμα*, που δεν είναι ούτε στάρι, ούτε σίδηρο, γιατί υποθέτω πως εκφράζουν το ίδιο μέγεθος, με δύο διαφορετικές μορφές. Και τα δύο, το στάρι και το σίδηρο, πρέπει, κατά συνέπεια, να μπορούν να αναχθούν, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, σ' αυτό το τρίτο, που είναι το κοινό τους μέτρο. Για να κάνω το σημείο αυτό κατανοητό θα καταφύγω σε ένα πολύ απλό γεωμετρικό παράδειγμα. Ποια μέθοδο ακολουθούμε όταν συγκρίνουμε μεταξύ τους τα εμβαδά τριγώνων που έχουν τις πιο διαφορετικές μορφές και μεγέθη, όταν συγκρίνουμε τρίγωνα με ορθογώνια, ή με οποιαδήποτε άλλα ευθύγραμμα [και επίπεδα] σχήματα; Ανάγουμε το εμβαδόν κάθε τριγώνου σε μια έκφραση που είναι ολότελα διαφορετική από τη μορφή του. Αφού από τις ιδιότητες του τριγώνου βρήκαμε πως το εμβαδόν του είναι ίσο με το μισό γινόμενο της βάσης του επί το ύψος του, μπορούμε τώρα να συγκρίνουμε μεταξύ τους τις διάφορες τιμές κάθε είδους τριγώνου καθώς και κάθε άλλου ευθύγραμμου σχήματος, γιατί όλα τους μπορούν να χωρισθούν σε ορισμένο αριθμό από τρίγωνα. Στην ίδια μέθοδο πρέπει να καταφύγουμε και με τις τιμές των εμπορευμάτων. Πρέπει να μπορέσουμε να τις αναγάγουμε σε μια κοινή για όλες έκφραση, και να τα ξεχωρίζουμε μόνο από τι αναλογίες που περιέχουν το κοινό αυτό ποσό. Επειδή οι *ανταλλακτικές αξίες* των εμπορευμάτων είναι μόνο *κοινωνικές λειτουργίες* αυτών των πραγμάτων και δεν έχουν καμιά ολότελα σχέση με τις *φυσικές* τους ιδιότητες, πρέπει πρώτα να ρωτήσουμε: Ποια είναι η κοινή κοινωνική ουσία σε όλα τα εμπορεύματα; Είναι η *εργασία*. Για να παραχθεί ένα εμπόρευμα χρειάζεται να ξοδευτεί, να μπει μέσα σ' αυτό, ένα ορισμένο ποσό εργασίας. Και λέω όχι μόνο εργασία, μα *κοινωνική* εργασία. [...] Αν θεωρήσουμε τα *εμπορεύματα σαν αξίες*, τα θεωρούμε αποκλειστικά από τη μοναδική άποψη της αντικειμενοποιημένης, της στερεοποιημένης ή, αν θέλετε, της *αποκρυσταλλωμένης κοινωνικής εργασίας*. Από την άποψη αυτή μπορεί να διαφέρουν μόνο γιατί αντιπροσωπεύουν μεγαλύτερα ή μικρότερα ποσά εργασίας, όπως λ.χ. ένα

μεταξωτό μαντήλι χρειάζεται περισσότερη ποσότητα από εργασία παρά ένα τούβλο.» (Μαρξ, [1865] 1981, σσ. 50-52)

Το ερώτημα που αμέσως τίθεται, από την ανάγνωση του αποσπάσματος, είναι: τι είναι το εμβαδόν; Η έννοια «εμβαδόν» αντιστοιχεί στη διαισθητική έννοια «έκταση», αλλά στα Μαθηματικά αποτελεί ειδική περίπτωση της έννοιας «μέτρο συνόλου». Συγκεκριμένα, «εμβαδόν» είναι το «μέτρο κάθε υποσυνόλου του δισδιάστατου χώρου» ή, αλλιώς, το «μέτρο κάθε επιπέδου σχήματος» (όπως «μήκος» είναι «το μέτρο κάθε ευθυγράμμου, μονοδιάστατου, τμήματος», και «όγκος» είναι «το μέτρο κάθε στερεού, τρισδιάστατου, σχήματος»).

Για να θέσουμε το ζήτημα σε συγκεκριμένους όρους, υποθέτουμε ότι υπάρχει κάποιο σύνολο B , το οποίο καλείται «καθολικό σύνολο ή χώρος», έτσι ώστε όλα τα εφεξής αναφερόμενα σύνολα να είναι υποσύνολα του B , ή σύνολα υποσυνόλων του B , ή συλλογές με στοιχεία σύνολα υποσυνόλων του B (βλέπε, για παράδειγμα, Ξενικάκης, 1984, σελ. 14). Περαιτέρω, εισάγουμε τους εξής συμβολισμούς:

(i). Το « \emptyset » συμβολίζει το «κενό σύνολο», δηλαδή, εκείνο το μοναδικό σύνολο, το οποίο δεν έχει κανένα στοιχείο.

(ii). Το « $B_1 \subseteq B_2$ » συμβολίζει ότι: «το σύνολο B_1 είναι υποσύνολο του συνόλου B_2 », δηλαδή ότι κάθε στοιχείο του συνόλου B_1 είναι και στοιχείο του συνόλου B_2 .

(iii). Το « $B_1 \cap B_2 = \emptyset$ » συμβολίζει ότι: «η τομή των συνόλων B_1 και B_2 είναι το κενό σύνολο», δηλαδή ότι το σύνολο όλων των κοινών στοιχείων των B_1 και B_2 είναι το κενό σύνολο. Στην προκείμενη περίπτωση, τα B_1 και B_2 καλούνται «ξένα μεταξύ τους σύνολα».

(iv). Το « $B_1 \cup B_2$ » συμβολίζει την «ένωση των συνόλων B_1 και B_2 », δηλαδή το σύνολο όλων των στοιχείων, τα οποία ανήκουν τουλάχιστον στο ένα από τα B_1 και B_2 .

Το μέτρο, $m(B_1)$, τυχόντος συνόλου B_1 , είναι ένας μη-αρνητικός πραγματικός αριθμός, μοναδικός για κάθε σύνολο B_1 , ο οποίος ικανοποιεί τις ακόλουθες συνθήκες:

(i). Εάν $B_1 = \emptyset$, τότε $m(B_1) = 0$.

(ii). Εάν $B_1 \neq \emptyset$, τότε $m(B_1) > 0$.

(iii). Εάν $B_1 \subseteq B_2$, τότε $m(B_1) \leq m(B_2)$.

(iv). Εάν $B_1 \cap B_2 = \emptyset$, τότε: $m(B_1) + m(B_2) = m(B_1 \cup B_2)$.

Τα προηγούμενα δεν συνιστούν ορισμό του μέτρου-εμβαδού, ούτε δείχνουν πώς αυτό υπολογίζεται στην περίπτωση ενός ορισμένου επιπέδου σχήματος (για παράδειγμα, τριγώνου), ζητήματα τα οποία είναι ιδιαίτερος τεχνικά και περίπλοκα (βλέπε, για παράδειγμα, Ξενικάκης, 1984, κεφ. 3 και 12, και Strichartz, 2000, ch. 14). Ωστόσο, δεδομένου του μέτρου-εμβαδού, είναι δυνατόν να οριστεί, επί του συνόλου των επιπέδων σχημάτων, η ακόλουθη «διμελής σχέση», σ : «έχει το αυτό εμβαδόν». Η σχέση σ είναι μία «σχέση ισοδυναμίας», γιατί είναι:

(i). «Ανακλαστική σχέση», δεδομένου ότι για κάθε επίπεδο σχήμα B_i , $i = 1, 2, \dots$, ισχύει: $m(B_i) = m(B_i)$.

(ii). «Συμμετρική σχέση», δεδομένου ότι ισχύει: εάν $m(B_1) = m(B_2)$, τότε $m(B_2) = m(B_1)$.

(iii). «Μεταβατική σχέση», δεδομένου ότι ισχύει: εάν $m(B_1) = m(B_2)$ και $m(B_2) = m(B_3)$, τότε $m(B_1) = m(B_3)$.

Έπεται, λοιπόν, ότι όλα τα σύνολα-σχήματα, τα οποία έχουν τη σχέση σ με δοσμένο σχήμα B_i , ανήκουν στην αυτή «κλάση ισοδυναμίας» και, συνεπώς, καλούνται «ισοδύναμα». Αντιστρόφως, ο προσδιορισμός μία κλάσης ισοδυναμίας προϋποθέτει τον ορισμό του μέτρου αυτής της ισοδυναμίας. Τέλος, οι κλάσεις ισοδυναμίας όλων των στοιχείων του συνόλου των επιπέδων σχημάτων είναι μη-κενά σύνολα, τα οποία είναι ξένα μεταξύ τους, και κάθε στοιχείο του εν λόγω συνόλου ανήκει σε κάποια κλάση ισοδυναμίας. Επομένως, οι κλάσεις ισοδυναμίας αποτελούν μία «διαμέριση (ή διαμελισμό)» αυτού του συνόλου.¹⁶

Για την περίπτωση των αξιακών κλάσεων ισοδυναμίας στο χώρο των παραγομένων εμπορευμάτων, ο Marx (προσδι-)ορίζει ή επιλέγει (η διατύπωση είναι μάλλον ανοικτή) ως μέτρο την ποσότητα της συνολικής (άμεσης και έμμεσης) εργασίας, η οποία ξοδεύεται στην παραγωγή τους. Και εν συνεχεία εξειδικεύει ως εξής:

Με τι μετρούμε όμως τα ποσά της εργασίας; Με το χρόνο που διαρκεί η εργασία, μετρώντας την εργασία με ώρες, μέρες κ.τ.λ. Φυσικά, για να χρησιμοποιήσουμε αυτό το μέτρο, ανάγουμε όλα τα είδη της εργασίας σε μέση ή απλή εργασία, που τη θεωρούμε σαν [ως] τη μονάδα τους. Καταλήγουμε, λοιπόν, σε τούτο το συμπέρασμα. Ένα εμπόρευμα έχει αξία, γιατί είναι αποκρυστάλλωμα κοινωνικής εργασίας. Το μέγεθος της αξίας του, της σχετικής του αξίας, εξαρτιέται από το μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσό

¹⁶ Άρα, δύναται να θεωρηθεί ότι η αξιωματική έννοια του «μέτρου» και η μέσω αυτής κατασκευή «κλάσεων ισοδυναμίας» αποτελούν περίπτωση πραγμάτευσης της διατύπωσης Δ3 του ΕΤΑ. Το εάν αυτή η πραγμάτευση προφέρει λύση για τη γενική περίπτωση, δηλαδή για οποιοδήποτε είδους ενδεχόμενη σχέση ανάμεσα στα π_1 και π_2 , είναι άλλο ζήτημα.

αυτής της κοινωνικής ουσίας που περιέχεται σ' αυτό, δηλαδή από τη σχετική μάζα εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του. Οι *σχετικές αξίες* των εμπορευμάτων καθορίζονται, κατά συνέπεια, από τις αντίστοιχες *ποσότητες ή μεγέθη εργασίας που έχουν χρησιμοποιηθεί, αντικειμενοποιηθεί ή σταθεροποιηθεί* σ' αυτά. Τα αντίστοιχα ποσά εμπορευμάτων, που μπορούν να παραχθούν στον *ίδιο χρόνο εργασίας* είναι *ίσα*. Η η αξία ενός εμπορεύματος έχει προς την αξία ενός άλλου εμπορεύματος τον ίδιο λόγο που έχει το ποσό της εργασίας που είναι στερεοποιημένο στο ένα προς το ποσό της εργασίας που είναι στερεοποιημένο στο άλλο.» (ό.π., σσ. 52-53).

Τα ερωτήματα που τίθενται, τώρα, είναι:

(i). Πώς μπορεί να πραγματοποιηθεί αυτή η «αναγωγή όλων των ειδών εργασίας σε μέση ή απλή εργασία»; Πώς, δηλαδή, δεδομένων, για παράδειγμα, των εξισώσεων (16) και (17), του κυρίως κειμένου του παρόντος άρθρου, μπορούμε να γράψουμε

$$[V_{lj}, V_{llj}] \xrightarrow{\mathbf{T}} v_j \quad (\text{Π.1})$$

όπου v_j είναι η ποσότητα της συνολικής *ομοιογενούς* εργασίας, η οποία ξοδεύτηκε στην παραγωγή του εμπορεύματος j , και \mathbf{T} είναι ο «τελεστής αναγωγής» των ετερογενών εργασιών σε ομοιογενή εργασία;

(ii). Εάν η αναγωγή (Π.1) είναι όντως πραγματοποιήσιμη ή, εναλλακτικά, εάν κάνουμε την «ηρωική» παραδοχή της ύπαρξης μόνο ομοιογενούς εργασίας, οι ισχύοντες στην αγορά λόγοι ανταλλαγής των εμπορευμάτων ισούνται με τους λόγους των αντιστοίχων ποσοτήτων εργασίας; Δηλαδή, είναι η εξίσωση

$$p_1 / p_2 = v_1 / v_2 \quad (\text{Π.2})$$

ισχύουσα;

Κατά σειρά έχουμε:

(i). Ακόμα και εάν αντιπαρέλθουμε το ζήτημα του τι σημαίνει «μέση ή απλή εργασία» (την οποία σε άλλα έργα του ο Marx προσδιορίζει ως «ανειδίκευτη εργασία»), δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί μία έχουσα οικονομική σημασία αναγωγή των διαφόρων ειδών εργασίας σε ένα από αυτά τα είδη ή, γενικότερα, σε κάποιον συνδυασμό τους (για την αναλυτική πραγμάτευση του ζητήματος, αναφορικά με το μαρξικό έργο, βλέπε Steedman, 1985). Εκτός εάν πραγματοποιήσουμε την αναγωγή με βάση τις *αγοραίες* αναλογίες των χρηματικών ωρομισθίων των διαφόρων εργασιακών δυνάμεων, και επιλέξουμε, αυθαιρέτως, ένα συνδυασμό ειδών εργασίας ως μονάδα μέτρησης, ήτοι (βλέπε εξίσωση (Π.1))

$$\mathbf{v} = \mathbf{T}\mathbf{V}, \quad \mathbf{V} = \mathbf{L}[\mathbf{I} - \mathbf{A}]^{-1} \quad \text{και} \quad \mathbf{T} \equiv [1/(dw_l + ew_{ll})][w_l, w_{ll}]$$

από τις οποίες έπεται ότι

$$v_j = [1/(dw_l + ew_{ll})](w_l V_{lj} + w_{ll} V_{llj}) \quad (\text{Π.3})$$

όπου το w_i συμβολίζει το αγοραίο χρηματικό ωρομίσθιο της εργασιακής δύναμης i , και τα d και e συμβολίζουν τυχόντες ημι-θετικούς πραγματικούς αριθμούς, με $[d, e] \neq \mathbf{0}$. Έτσι, από την εξίσωση (Π.3) εξάγεται ότι

$$v_1/v_2 = f(w) \equiv (wL_{I1} + L_{II2}a_{21})/(wL_{I1}a_{12} + L_{II2}), \quad w \equiv w_I/w_{II} \quad (\text{Π.4})$$

Επομένως, ο λόγος v_1/v_2 είναι ομογραφική συνάρτηση (και, άρα, μονότονη) του w , με:

$$(a) f(0) = (L_{II2}a_{21})/L_{II2} = a_{21},$$

(b) $f(+\infty) = L_{I1}/(L_{I1}a_{12}) = 1/a_{12}$, ενώ μετατρέπεται σε σταθερή συνάρτηση όταν και μόνον όταν:

$$(c) \{f(w) = (L_{II2}a_{21})/L_{II2} = L_{I1}/(L_{I1}a_{12})\} \Leftrightarrow a_{12}a_{21} = 1,$$

περίπτωση η οποία είναι οικονομικά μη-σημαντική, διότι αντιστοιχεί σε παραβίαση της συνθήκης βιωσιμότητας.

Σύμφωνα, όμως, με την όλη λογική του ως άνω μαρξικού αποσπάσματος, σε αυτήν την περίπτωση δεν θα είχαμε παρά «λήψη του ζητούμενου». Διότι θα χρησιμοποιούσαμε ορισμένα αγοραία μεγέθη (δηλαδή, τα w_i) προκειμένου να προσδιορίσουμε ποσότητες ομοιογενούς εργασίας. Και, εν συνεχεία, θα χρησιμοποιούσαμε αυτές τις ποσότητες ομοιογενούς εργασίας προκειμένου να προσδιορίσουμε άλλα αγοραία μεγέθη (δηλαδή, τα p_j – βλέπε την εξίσωση (Π.2)), όπου τα τελευταία αγοραία μεγέθη *αλληλοσυναρτώνται*, όμως, με τα πρώτα, δεδομένου ότι ισχύουν οι ακόλουθες εξισώσεις:

$$p_1 = w_I L_{I1}(1 + \delta_1 r_1) + p_2 a_{21} \varepsilon_1(r_1) \quad (\text{Π.5})$$

$$p_2 = w_{II} L_{II2}(1 + \delta_2 r_2) + p_1 a_{12} \varepsilon_2(r_2) \quad (\text{Π.6})$$

όπου το δ_j ισούται, χάρη απλούστευσης, με το 1 ή με το 0, αναλόγως του εάν οι χρηματικοί μισθοί στον κλάδο παραγωγής του εμπορεύματος j καταβάλλονται εξολοκλήρου στην αρχή ή στο τέλος, αντιστοίχως, της ενιαίας περιόδου παραγωγής των εμπορευμάτων, και το r_j συμβολίζει το ποσοστό κέρδους στον κλάδο παραγωγής j . Τέλος, εάν υποθεθεί, χάρη απλούστευσης, ότι τα χρησιμοποιούμενα μέσα παραγωγής έχουν σταθερή αποδοτικότητα καθ' όλη τη διάρκεια της οικονομικά ωφέλιμης ζωής τους, και το τ_j συμβολίζει την οικονομικά ωφέλιμη χρονική διάρκεια ζωής του μέσου παραγωγής, το οποίο χρησιμοποιείται στον κλάδο παραγωγής j , τότε το

$$\varepsilon_j(r_j) \equiv [r_j(1+r_j)^{\tau_j}]/[(1+r_j)^{\tau_j} - 1]$$

συμβολίζει τη λεγόμενη ετήσια επιβάρυνση, για τόκους και αποσβέσεις, επί αυτού του μέσου παραγωγής (αναλυτικά, βλέπε Sraffa, 1960, pp. 64-67). Για $r_j > 0$ και $\tau_j > 1$, ισχύει $r_j < \varepsilon_j(r_j) < (1/\tau_j) + r_j$. Επίσης, του τ_j τείνοντος στο συν άπειρο, το $\varepsilon_j(r_j)$ τείνει στο r_j (δηλαδή, λαμβάνεται η πολική περίπτωση

του παγίου κεφαλαίου άπειρης διάρκειας ζωής), ενώ για $\tau_j = 1$, προκύπτει $\varepsilon_j(r_j) = 1 + r_j$ (δηλαδή, λαμβάνεται η άλλη πολική περίπτωση, όπου όλο το κεφάλαιο είναι κυκλοφορούν).

Έτσι, από τις εξισώσεις (Π.5) και (Π.6) εξάγεται ότι

$$p_1 / p_2 = (wL_{I1}\Delta(r_1, r_2) + L_{II2}a_{21}\varepsilon_1(r_1)) / (wL_{I1}a_{12}\Delta(r_1, r_2)\varepsilon_2(r_2) + L_{II2}) \quad (\text{Π.7})$$

όπου $\Delta(r_1, r_2) \equiv (1 + \delta_1 r_1) / (1 + \delta_2 r_2)$.¹⁷

(ii). Υπό την παραδοχή, έστω, της ύπαρξης μόνο ομοιογενούς εργασίας, η εξίσωση (Π.2) δεν έχει γενική ισχύ ή, ειδικότερα, ισχύει μόνο σε τετριμμένες ή μη-έχουσες οικονομική σημασία περιπτώσεις (θεώρησε τις εξισώσεις (Π.4) και (Π.7), για $w = 1$).

Ακόμα βαθύτερα, στις περιπτώσεις των συστημάτων συμπαραγωγής (*joint production* – βλέπε Sraffa, 1960, Part II) ή και εξωτερικού εμπορίου, οι ποσότητες εργασίας, οι οποίες ξοδεύονται συνολικά για την παραγωγή των επιμέρους εμπορευμάτων δεν είναι δυνατόν, στη γενική περίπτωση, να προσδιορισθούν-υπολογισθούν και, άρα, συνιστούν άγνωστα μεγέθη. Κατά συνέπεια, σε αυτές τις κατεξοχήν πραγματοκρατικές περιπτώσεις, το εγχείρημα θα εκφυλιζόταν στον προσδιορισμό ή και στην ερμηνεία του λόγου p_1 / p_2 , ο οποίος είναι πάντοτε είτε προσδιορίσιμος είτε εμπειρικά δεδομένος, διαμέσου μη-δυνάμενων να γνωσθούν μεγεθών.¹⁸

Αναφορές

Ελληνόγλωσσες

- Αριστοτέλης (2006) *Ηθικά Νικομάχεια*, Τόμοι 1-2, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτρος.
- Baudrillard, J. ([1973] 1990) *Ο Καθρέφτης της Παραγωγής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Ινστιτούτο Οικονομίας της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ ([1954] 1961) *Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα, Σύγχρονη Επιστήμη.
- Ινστιτούτο Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ ([1960] 1961) *Οι Βάσεις της Μαρξιστικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Επιστήμη.
- Κάλφας, Β. (1995α) Εισαγωγή, στο: Πλάτων, *Τίμαιος*, Αθήνα, Πόλις.
- Κάλφας, Β. (1995β) Σχόλια στον *Τίμαιο*, στο: Πλάτων, *Τίμαιος*, Αθήνα, Πόλις.
- Krugman, P. και Obstfeld, M. (2011) *Διεθνής Οικονομική*, Αθήνα, Κριτική.
- Λούκατς, Γ. (1923) Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου, στο: Γ. Λούκατς ([1923] 1975) *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, Αθήνα, Οδυσσεάς (νεότερη, αυτοτελής έκδοση του δοκιμίου, με Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια του Κ. Καβουλάκου, από τις εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα, 2006).

¹⁷ Προφανώς, όταν η προαναφερθείσα αναγωγή εργασιών δεν χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό του λόγου p_1 / p_2 , δεν υφίσταται, κατανάγκην, φαύλος κύκλος.

¹⁸ Για τη γενική θεωρητική ανάλυση όλων των ως άνω περιπτώσεων και την εκτενή παρουσίαση εμπειρικών ευρημάτων, βλέπε Steedman (1977) και (2008), Μαριόλης (2010, Δοκίμια 7-9), Mariolis and Tsoulfidis (2016), και τις σε αυτά παρατιθέμενες πηγές.

- Μαριόλης, Θ. (2010) *Δοκίμια στη Λογική Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Matura.
- Μαριόλης, Θ. (2012) Αυτοματοποίηση της παραγωγής και μαρξιστική θεωρία των κρίσεων, στο: Θ. Μαριόλης (2017) (Επιμ.) *Μελέτες στο Έργο του Δημήτρη Μπάτση «Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα»*. Σχεδιασμένη Καθυπόταξη ή Σχεδιασμένη Ανάπτυξη;, Αθήνα, ΕΛΤΑ (υπό έκδοση).
- Μαριόλης, Θ. (2015) Η θεωρία της «Άνισης Ανταλλαγής» του Αργύρη Εμμανουήλ, στο: Θ. Μαριόλης (2017) (Επιμ.) *Μελέτες στο Έργο του Δημήτρη Μπάτση «Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα»*. Σχεδιασμένη Καθυπόταξη ή Σχεδιασμένη Ανάπτυξη;, Αθήνα, ΕΛΤΑ (υπό έκδοση).
- Μαρξ, Κ. ([1849] 1984) *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Μαρξ, Κ. ([1862-1863] 1985) *Θεωρίες για την Υπεραζία*, Τόμος Τρίτος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. ([1865] 1981) *Μισθός, Τιμή, Κέρδος*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Μαρξ, Κ. ([1867] 1978) *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Πρώτος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. ([1879] 1993) *Μαργκινάλια στο «Εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner*, Αθήνα, Κριτική.
- Μπουχάριν, Ν. ([1921] χ.χ.) *Θεωρία του Ιστορικού Υλισμού*, Αθήνα, Αναγνωστίδης.
- Νικόμαχος (1992) *Άπαντα*, Αθήνα, Κάκτος.
- Ξενικάκης, Π. Ι. (1984) *Πραγματική Ανάλυση*, Θεσσαλονίκη, Μαίανδρος.
- Πασουκάνης, Ε. ([1924] 1977) *Μαρξισμός και Δίκαιο*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Πλάτων (2002) *Πολιτεία*, Εισαγωγικό Σημείωμα, Μετάφραση, Ερμηνευτικά Σημειώματα: Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, Πόλις.
- Πολιτικό Γραφείο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (2005) (Επιμ.) *Συζήτηση για Θέματα Πολιτικής Οικονομίας στα τέλη της Πρώτης Δεκαετίας της Σοσιαλιστικής Οικοδόμησης της ΕΣΣΔ*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Ρικάρντο, Ν. ([1821] 1938) *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη.
- Τουλουμάκος, Ιω. Σ. (2004) *Τρόποι Ζωής και Χιούμορ των Αρχαίων Ελλήνων*, 2^η έκδοση, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτρος.
- Vlastos, G. (1969) Το επιχείρημα του «τρίτου ανθρώπου» στον Πλάτωνα (Παρμ. 132a1-b2): Κείμενο και λογική, στο: Vlastos, G. ([1981] 2000) *Πλατωνικές Μελέτες*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Ξενόγλωσσες

- Afanasyev, V. (1983) *Bourgeois Economic Thought 1930s-1970s*, Moscow, Progress Publishers.
- Afanasyev, V., Galchinsky, A. and Lantsov, V. (1986) *Karl Marx's Great Discovery*, Moscow, Progress Publishers.
- Bailey, S. (1825) *A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; Chiefly in Reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers; by the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions*, London, R. Hunter.

- Baudrillard, J. (1976) *L'Échange Symbolique et la Mort*, Paris, Gallimard.
- Bródy, A. (1989) Physical (phenomenological) economics? (A semi-centennial for J. von Neumann and W. Leontief), *Acta Oeconomica*, 41 (3-4), pp. 257-266.
- Dmitriev, V. K. (1898) The theory of value of David Ricardo: An attempt at a rigorous analysis, in: V. K. Dmitriev ([1904] 1974) *Economic Essays on Value, Competition and Utility* (edited with an introduction by D. M. Nuti), London, Cambridge University Press.
- Engels, F. ([1877] 1947) *Anti-Dühring. Herr Eugen Dühring's Revolution in Science*, Moscow, Progress.
<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1877/anti-duhring/>
- Finley, M. I. (1970) Aristotle and economic analysis, *Past & Present*, 47, pp. 3-25.
- Geach, P. T. (1956) The Third Man again, *Philosophical Review*, 65 (1), pp. 77-82.
- Gilibert, G. (1998) Necessary price, in: H. D. Kurz and N. Salvadori (Eds) *The Elgar Companion to Classical Economics L-Z*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Johnson, V. (1939) Aristotle's theory of value, *The American Journal of Philology*, 60 (4), pp. 445-451.
- Krause, U. ([1979] 1982) *Money and Abstract Labour. On the Analytical Foundations of Political Economy*, London, New Left Books and Verso Editions.
- Krause, U. (1980) Abstract labour in general joint systems, *Metroeconomica*, 32 (2-3), pp. 115-135.
- Kurz, H. D. and Salvadori, N. (1995) *Theory of Production. A Long-Period Analysis*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Mariolis, T. (2006) A critique of the 'New Approach' to the transformation problem and a proposal, in: T. Mariolis and L. Tsoulfidis (Eds) (2006) *Distribution, Development and Prices. Critical Perspectives*, New Delhi, Serials.
- Mariolis, T. and Tsoulfidis, L. (2016) *Modern Classical Economics and Reality: A Spectral Analysis of the Theory of Value and Distribution*, Tokyo, Springer Verlag.
- Rorty, R. (2008) Plato and Aristotle, Lecture 9.1, Stanford University.
<http://web.stanford.edu/~mvr2j/ucsccourse/>
- Rubin, I. I. ([1928] 1972) *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit, Black and Red Books.
- Scaltsas, T. (1992) A necessary falsehood in the Third Man Argument. Dedicated to the Memory of Gregory Vlastos, *Phronesis*, 37 (2), pp. 216-232.
- Simpson, D. (1975) *General Equilibrium Analysis*, Oxford, Basil Blackwell.
- Sraffa, P. (1960) *Production of Commodities by Means of Commodities. Prelude to a Critique of Economic Theory*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Steedman, I. (1977) *Marx after Sraffa*, London, New Left Books.
- Steedman, I. (1985) Heterogeneous labour, money wages and Marx's theory, *History of Political Economy*, 17 (4), pp. 551-574.
- Steedman, I. (2008) Marx after Sraffa and the open economy, *Bulletin of Political Economy*, 2 (2), pp. 165-174.

- Strichartz, R. S. (2000) *The Way of Analysis*, Sudbury, MA, Jones and Bartlett Publishers.
- Torrens, R. ([1821] 1965) *An Essay on the Production of Wealth*, New York, A. M. Kelly.
- Vlastos, G. (1954) The Third Man Argument in the Parmenides, *Philosophical Review*, 63 (3), pp. 319-349.